

भूमि अधिकार

त्रैमासिक बुलेटिन

बर्ष २, पूर्णाङ्क ५,

जुलाई, २००४

सामाजिक न्याय र समुन्नतिको लागि भूमि अधिकार

मोही र भूमिहीनको अधिकार नखोसियोस्

सरकारले कमैया कार्यक्रम लागू भएका दाङ, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर जिल्लाहरूमा कमैयाहरूलाई उपलब्ध गराइएको जग्गाको दर्ता सच्याउन एवं अन्य ४२ जिल्लामा सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोगले गरेका निर्णय कार्यान्वयन गर्न र स्वबासी, गाउँब्लक तथा आँकडा जग्गा दर्ता गर्ने प्रयोजनका लागि २२ भदौ, ०६० मा जिल्ला समिति गठन गरेको कुरा नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित छ ।

सरकारले मोही लागेको जग्गा जग्गावाला र मोही बाँडफाँड गरी लिन निवेदन दिने म्याद ०६१ चैत्र मसान्तसम्म तोकेको र जग्गा बाँडफाँड गर्ने कार्वाही ०६२ चैत्र मसान्तसम्म टुङ्गो लगाई सक्नुपर्ने तोकेको पनि नेपाल राजपत्रमा प्रकाशित छ ।

यी दुबै सूचनाले नेपालको प्रशासनिक ढिलासुस्तीलाई संकेत गर्दछन् । सरकारले कमैया मुक्तिको घोषणा गरेको चार वर्ष पुग्दैछ । मुक्तिको चारवर्षसम्म पनि उनीहरू पुनर्स्थापित हुन नसकेको सरकारले नै औल्याउनु र सरकारद्वारे गठित सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग (पछिल्लो सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग ०५६ मा बनेको थियो) को निर्णय आफै कार्यान्वयन हुन नसकेको स्वीकार्नु पनि सरकारका लागि अफ दरिलो व्यङ्ग्य हो । कमैयालाई चारवर्गमा विभाजन गरी २ कड्डा देखि बढीमा पाँचकड्डा जग्गा बाँड्ने नीति भएपनि धेरैलाई खोला, वगर वा पटककै उब्जनी गर्न नसक्ने ठाउँका जग्गा दर्ता गरिदिएपछि त्यसको विरुद्ध उठेको स्वरलाई मत्थर गर्न यो पछिल्लो समिति गठन गरिएको हुन सक्दछ ।

जग्गा बाँडफाँडका हकमा पनि स्थिति फरक छैन । भूमि सम्बन्धी चौथो संशोधन (०५३) मा मोही लागेको जग्गा आधा-आधा बाँड्ने अवधारणा ल्याइयो । तर बाँड्ने प्रक्रियामा कुनै भूमिका निर्भाईएन । पछि पाँचौ संशोधन (०५८) मा पनि २ वर्षभित्र मोही लागेको जग्गा बाँडफाँड गरिसक्ने भनियो, खासै उपलब्धी भएन । सरकारको अग्रसरतामा होईन, मोही किसानहरूकै अग्रसरतामा बरु ६ हजार मोहीले जग्गा पाए । अहिले पनि जग्गा बाँडफाँडको निवेदन दिने म्याद ०६१ चैत्र र कार्वाही गरिसक्ने म्याद ०६२ चैत्र तोकिएको छ । तर त्यस समयसम्ममा काम सक्ने छेउछन्दै छैन ।

मुलतः गरिबहरू पीडित हुने सरकारका यस्ता गतिविधीहरूलाई प्रशासनिक ढिलासुस्ति मात्रै भनियो भने त्यो गम्भीर भूल हुनेछ । हामीलाई लाग्छ, जमिन्दारहरूको स्वार्थपूर्ति गर्ने उद्देश्यले नै यस्ता गतिविधीहरू अपनाईएका हुन । सरकारले त्यस्तो समिति गठन गरेको एकवर्ष भैसक्यो, जिल्लामा त्यसपक्षमा केही काम हुनसकेको छैन । भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयका एक उच्च अधिकारीका अनुसार प्रमुख जिल्ला अधिकारी संयोजक र जिविस, बन, नापी, भूमिसुधार र मालपोतका प्रतिनिधीहरू सदस्य रहने प्राबधान रहेको उक्त समितिले मन्त्रालयबाट पठाईएको समितिको गठन र त्यसको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी चिठी नै बुझ्न मानेन । यसले के देखाउँछ भने सरकारका जिल्ला निकायहरू जग्गा दर्ता र बाँडफाँड जस्ता विवादहरूमा गरिबको पक्ष लिनेवाला छैनन् । मन्त्रालयको निर्णय समेत कार्यान्वयन गर्न नमान्ने जिल्ला निकायहरूले स्थानीय जनताका गुनासो सुन्छन् होला भनेर सोच्नु गाह्रो हुनेछ । तर सरकारसँग दह्रो ईच्छाशक्ति हुने हो भने यस्ता निर्णयहरू कार्यान्वयन नै हुन सक्दैनन् भन्ने चाँहि होईन ।

कमैयालाई जग्गा दिन आलटाल गरिरहनुले सरकार कमैयाहरूको वास्तविक मुक्तिको पक्षमा छैन भन्ने देखाएको त छ नै मोहीको जग्गा बाँडफाँडको प्रश्नलाई पनि यस्तै आलटाल गरेर टार्ने पक्षमा छ भन्ने देखिन्छ । ०५३ मै सरकार स्वयंले मोही र जग्गाधनीलाई आधा-आधा बाँड्ने भनेपनि अफसम्म नबाँडिनु र पछिल्लो समिति निस्क्रिय रहनुले यो कुरालाई संकेत गर्दछ । लाखौंलाख बेदर्तावाल मोहीहरूलाई जमिन पाउने हकबाट योजनावद्ध रूपमा पन्छाउने सरकारले दर्तावाल मोहीहरूलाई पनि जमिन पाउने हकबाट पन्छाउन खोजेको त होईन ? गम्भीर प्रश्न खडा भएको छ ।

यस अंकमा

पूरा होला गुठी किसानमा पलाएको आशा	३
भूमि बैंक: भूमीपतिका लागि	५
जग्गा बाँडफाँड गर्ने म्याद थप	७
सरकारको भूमि बैंक योजनाबारे को के भन्छन् ?	८
मोहीयानी हकले ल्याएको खुसी	९
अभियान क्रियाकलाप	१०
बर्दिवासका भूमिहीनको पीडा राज्यले सुनेन, सुन्ने कसले ?	१२
बैतडीको हलिया प्रथा: विकल्प के?	१२
समुदाय तहमा भएको छलफल	१३
रामभुपडीभित्रको रामकहानी	१४
पत्रपत्रिकामा भूमिसुधार	१५

अनुरोध

यो पत्रिका त्रैमासिक
रूपमा प्रकाशन
गरिनेछ । भूमि
अधिकारसँग सम्बन्धित
लेख, घटना, समस्या,
सल्लाह, सुझाव पठाई
सहयोग गर्नुहुन हामी
सबै महानुभावमा
हार्दिक अनुरोध
गर्दछौं ।

श्रद्धासुमनः भूमिनेता

जगन्नाथ प्रति

नेपालको भूमिव्यवस्थामा क्रान्तिकारी परिवर्तनका पक्षधर, पुराना कांग्रेस नेता एवं प्रजातान्त्रिक योद्धा जगन्नाथ आचार्यको २६ वैशाखमा निधन भयो । ८१ वर्षीय आचार्य घाँटीको क्यान्सरबाट पीडित हुनुहुन्थ्यो ।

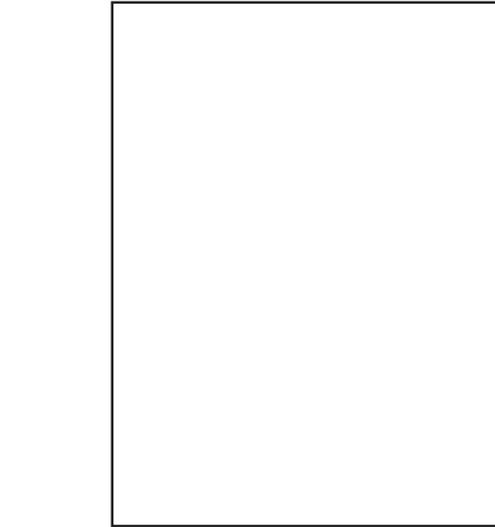
उहाँ नेपाली राजनीतिको क्षितिजमा स्थापित हुनुभन्दा पहिले नै गृह जिल्ला भक्तपुरमा पदमबहादुर बुढाथोकीहरुले सुरु गरेको किसान आन्दोलनमा सहभागी भइसक्नुभएको थियो । स्थानीयस्तरमा मालपोत उठाउने जिम्मेवारी पाएको जिम्दार परिवारको युवक कुत, पोत केही पनि नबुझाउने नाराका साथ सुरु गरेको भूमिहीन किसानको आन्दोलनमा सामेल हुनु भनेको तत्कालिक समयका दृष्टिले चरम क्रान्तिकारी विषय थियो ।

जसको जोत, उसको पोत को नार उरालेर चुनाव जित्ने अनि मोही, भूमिहीन र सुकुम्बासीहरुको पक्षमा सिन्को नभाच्ने नेताहरुको लागि उहाँ दरिलो भापड हुनुहुन्थ्यो । ०१५ सालमा भक्तपुरबाट प्रतिनिधि सभा सदस्यमा निर्वाचित आचार्यले त्यसवेलाको कांग्रेस सरकारमार्फत भूमिसुधार आयोग बनाउने, विर्ता खारेजी गर्ने र जमिन्दारी उन्मुलन गर्ने जस्ता सवालमा हस्तक्षेपकारी भूमिका खेल्नुभएको थियो । जगन्नाथ आचार्य, निर्भिक, दुस्साहसको हदसम्म जोखिम उठाउन सक्ने र मूल्य र मान्यतामा कुनै प्रकारको सम्झौता गर्न नचाहने सिद्धान्तनिष्ठ व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो ।

पंचायतभर जेल, दमन र निर्वासनबाट कति पनि विचलित नभई प्रजातन्त्रको पुनर्प्राप्तिका लागि सक्रिय आचार्य ०४८ सालमा पुनः निर्वाचित हुनुभयो । र, गिरिजा कोइरालाको नेतृत्वको सरकारमा भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय कै जिम्मेवारी लिनुभयो । मन्त्री भएपछि पनि स्वाभाविक रूपमा उहाँ मोही, भूमिहीन र सुकुम्बासीको पक्षमा खडा हुनुभयो, जमिन्दारको विरुद्धमा ।

उहाँले भूमिव्यवस्थामा क्रान्तिकारी परिवर्तनका पक्षमा आधारभूत कदमहरु चाल्नुभयो । उद्योगका लागि जग्गा ओगटेर उद्योग नचलाउने आफ्नै मन्त्रीमण्डलका सदस्य वीरमणि ढकाल, पञ्चायतका हस्तिहरु सूर्यबहादुर थापा, नागेन्द्र प्रसाद रिजाल, ऋषि कुमार पाण्डे, राजाका ज्वाईं कुमार खड्ग विक्रम जस्ताको जग्गा खोस्ने, एक परिवार एक लालपुर्जा प्रणाली विकास गर्ने, जग्गाको हवाई सर्भे गर्ने, जग्गाको तथ्यांकलाई कम्प्युटर प्रणालीमा लैजाने, भर्पाइ र कबुलियतनामा नभएपनि संधियार बुझेर मोहियानी हक कायम गर्ने जस्ता कदमहरु उहाँले चाल्नुभयो ।

तर सरकार स्वयं जमिन्दारको हितरक्षामा उत्रिएपछि उहाँले मन्त्र पदबाट राजिनामा दिन बाध्य हुनुपरयो । त्यस प्रसङ्गलाई स्मरण गर्दै उहाँले भन्नुभएको थियो, “मैले राजाका ज्वाईं कुमार खड्ग

विक्रमको पनि जग्गा खोसें । उहाँले (गिरिजा कोइराला) त्यो नखोस्नु भन्नुभयो । .....प्रधानमन्त्री मै भूमिसुधार लागू गर्ने प्रतिवद्धता नभएपछि मैले राजिनामा दिएँ । .....यदी मैले काम गर्न पाएको भए वडाल आयोग बनाउने परिस्थिति नै रहने थिएन ।’ (बुधवार साप्ताहिक, ०५८, भदौ २०)

मुलतः राजनीतिककर्मी आचार्यले सरकारमा नरहेका बखत पनि भूमि अधिकारको प्रश्नलाई महत्व दिईरहनुभयो । भूमिअधिकार सम्बन्धी छलफल, भेला र अन्तरक्रियाहरुमा अस्वस्थताका बाबजुत पनि उहाँ लौरो टेकेर पुग्नुहुन्थ्यो ।

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रद्वारा ९ चैत्रमा आयोजित ‘जमिनमाथिको स्वामित्व र भूमिवैकको प्रस्ताव’ विषयक छलफल कार्यक्रममा उहाँले तत्कालीन सूर्यबहादुर थापा सरकारले ल्याएको भूमिवैक अवधारणाको जोडदार विरोध गर्नुभएको थियो । उहाँले भन्नुभएको थियो ‘भूमिको वितरण उत्पादकसँग मात्र नभएर सामाजिक न्यायसँग जोडिएको मुद्दा हो ।

तर अहिलेको योजना सामाजिक न्यायसँग सम्बन्धित छैन । यो योजना भूमिपतिहरुको नबिकेको जग्गा बेच्ने षडयन्त्रको रूपमा अगाडि आएको छ ।’ (भूमि अधिकार त्रैमासिक बुलेटिन वर्ष २, अंक ४) सायद यो नै उहाँको अन्तिम सार्वजनिक मन्तव्य थियो । हामी भूमिनेता जगन्नाथ आचार्यप्रति हार्दिक श्रद्धासुमन अर्पण गर्दछौं ।

उदासिन

भूमि अड्डाहरू

● जगत देउजा

बिहान उज्यालो भएदेखि बेलुका आँखा देखुन्जेल खेतबारीमा पसिना बगाउने जोताहा किसानको भूमिमा स्वामित्व स्थापनाका लागि मोहियानी हक पाउने व्यवस्था भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ ले गरेको हो । तर आज पनि लाखौं जोताहा किसानले मोहियानी हक पाउन सकेका छैनन् । अचम्म त के भयो भने भूमि सम्बन्धमा कुनै फेरबदल नआएको अवस्थामा नै २०५३ सालमा मोहियानी लाग्ने व्यवस्थाको समेत अन्त्य गरियो । जमिन जोत्नेको हुनुपर्ने सवालमा भैरहेका विभिन्न आन्दोलनलाई वेवास्ता गरी श्रम गर्नेलाई त्यसबाट पाखा लगाउने यो निर्णय खेतीपातीमा आश्रित हाम्रो मुलुकका लागि अत्यन्त प्रत्युदपादक बनिरहेको छ ।

कानूनीरूपमा मोहियानी हक पाउन सफल मोहीहरूले कमाइआएको जग्गाको आधा भाग प्राप्त गर्ने भन्ने पछिल्लो सरकारी निर्णय पनि व्यवहारमा लागू हुन सकेको छैन । बरु साहूहरूले मोही निस्काशन र बेदखली जस्ता विभिन्न बहानामा २०५१ सालमा ३ लाख ७० हजारको हाराहारीमा भएका मोही संख्या आज २ लाख ६६ हजारमा भारेका छन् । यसबाट वञ्चित भनेको फेरि पनि दलित, गरिब र असाक्षर नै हुन पुगेका छन् । सामाजिक न्याय र समुन्नतीको चर्को आवाज एकातिर उठिरहेको छ भने अर्कोतिर गरिब जोताहा किसानलाई जमिनबाट पन्छाउने अन्यायपूर्ण काम पनि जारी नै छ ।

भूमिसुधारको जिम्मा लिएर बसेका सरकारी निकाय राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरिदिएपछि भूमिसुधार प्रतिको आफ्नो दायित्व पुरा भएको ठान्दछन् । यसको पछिल्लो उदाहरण मोही जग्गा बाँडफाँड सम्बन्धी विषयलाई लिन सकिन्छ । भूमिसम्बन्धी चौथो संशोधनमा मोही लागेको जग्गा आधा आधा बाँडिदिने अवधारणा अगाडि ल्याईएको थियो । त्यस पछि २ वर्षभित्र जग्गा बाँडफाँड कार्यलाई सम्पन्न गर्ने व्यवस्था पाचौं संशोधनमा गरियो । यस ऐनमा मोही वा जग्गावालले जग्गा बाँडफाँडको लागि निवेदन हाल ६ महिना म्याद दिएको थियो । साथै सो अवधीमा मोही वा जग्गाधनी बाँडफाँडको लागि नआएमा २०६० साल साउन मसान्त

भित्र सरकार आफैले जग्गा बाँडफाँड गरिदिने व्यवस्था गरिएपनि त्यस अवधीमा मोही किसानको सक्रियतामा अधिराज्यभर ६ हजार मोहीले जग्गा प्राप्त गर्ने बाहेक सरकार आफैले १ जनालाई पनि आधा जग्गा दिने काम गरेन । तोकिएको अवधीमा काम नभएपछि जनस्तरबाट परेको दवाव पछि ऐनमा २०६० सालमा अध्यादेश मार्फत छैटौं संशोधन गरिएको छ । ऐनको अधिनमा राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाअनुसार जग्गा बाँडफाँडका लागि निवेदन हालने समय २०६१ साल चैत मसान्तसम्म तोकिएको छ । त्यस्तै ऐनले भूमिसुधार कार्यालयमा दर्ता भएका निवेदनको छिनोफानो २०६२ साल चैत मसान्तभित्र गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । तर यसका लागि जुन रूपमा काम अगाडि बढ्नु पर्ने हो त्यसो हुन सकिरहेको छैन ।

सरकारी सूचना अनुसार मोही प्रमाणपत्र भएकाहरूले जग्गा बाँडफाँड गरी लिनका लागि जिल्ला भूमिसुधार कार्यालयमा तोकेको फारामअनुसार मोहीको लगत कट्टा गरिपाउँ भनी निवेदन पेश गर्नुपर्दछ । जग्गाधनी र मोही दुवैको मञ्जुरीमा जग्गा बाँडफाँड गर्ने हो भने संयुक्तरूपमा निवेदन दिनुपर्दछ । मोही र जग्गाधनीबीच मञ्जुरी नभएमा मोही वा जग्गाधनी एकैले निवेदन पेश गर्न

सक्छन् । निवेदन साथ जग्गाधनी प्रमाण पूर्जाको प्रतिलिपि, मोहीसम्बन्धी प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि, नागरिकताको प्रमाणपत्रहरूको प्रतिलिपि, सम्बन्धित जग्गाको नक्सा ट्रेस आदि कागजातहरू संलग्न गर्नु पर्ने उल्लेख गरिएको छ । जग्गा बाँडफाँड गर्दा जिल्ला भूमिसुधार अधिकारीले मोही र जग्गाधनीलाई नरम करम मिलाई आधा आधा बाँडफाँड गरिदिनुपर्ने व्यवस्था छ ।

जग्गाधनी र मोहीबीच एक आपसमा मञ्जुरी भई जग्गा बाँडफाँड गरी आफ्नो भागमा परेको जग्गाको प्रचलित दरभाउले हुने मूल्य बराबरको रकम लिई पुरै जग्गा एउटै व्यक्तिको नाममा कायम गरी मोही लगत कट्टा गर्न सकिन्छ । यसरी जग्गा लिन मोहीलाई नै प्रोत्साहन गरिएको भएपनि व्यवहारमा त्यसको ठिक उल्टो फेरी जग्गावालले नै बढि जग्गा लिएका छन् । हाम्रो जस्तो जमीन्दारमुखी संस्कृतिमा मोहीले जग्गाधनीलाई रकम बुझाएर पुरै जग्गा लिन

असंभव जस्तै छ । यो जग्गाधनीबाट मोहीको हातमा जमिन जान रोक्ने अर्को कडीको रूपमा देखिएको छ ।

पछिल्लो निर्णयले मोही लागेको जग्गा बाँडफाँडका लागि मोही किसानहरूले समयमै निवेदन नदिएमा वेदतावाल मोही त हकबाट वञ्चित भइरहेकै छन् । वेदतावाल मोही पनि हकबाट पाखा लाग्नुपर्ने हुन्छ । जग्गा बाँडफाँडको प्रक्रियामा जग्गावालको जग्गाधनी पूर्जामा मोही महलमा मोही नाम लेखिएको बाहेक मोहीको अस्थायी प्रमाणपत्र (जोताहा अस्थायी निस्सा) हुनेले पनि सेस्तामा मोही जनाई जग्गा बाँडफाँडका लागि निवेदन दिन सक्छन् । तर यसबारेको वास्तविक जानकारी जोताहा किसानलाई नहुँदा मोही जग्गा बाँडफाँड व्यवहारमा कहिल्यै हुन नसक्ने स्थिती देखिएको छ ।

‘मेरो हजुरबा यही जग्गा जोतेर बित्नुभो, बाबुले सकुन्जेल यही जग्गामा आफ्नो जीवन घोटो, अहिले म यो जग्गा जोत्दैछु, मलाई त मोही लागेको जग्गामा आधा हक लाग्छ भन्ने थाहा नै थिएन, थाहा भएको भए म छोराछोरीको गास काटेर किन यत्रो कुत बुझाइरहन्थे ?’- यी बोली बर्दिया बगनाहा गाविसका हरिदेव थारुका हुन । भनिन्छ, पश्चिमी तराइका खेतीयोग्य जमिन त्यहाँका थारुले बनाएका हुन । तर आज यी जमिन उनीहरूकै स्वामित्वमा छैनन् । जमिन वर्षौंदेखि कमाए पनि मोहियानी हक बारेको जानकारी उनीहरूमा छैन । बगनाहाका हरिदेव मात्र होइन, उनी जस्तै वर्षौं जग्गा जोतिरहेर पनि आफूले जोतिरहेको जग्गामा मोहियानी लागे/नलागेको र मोही लागेको जग्गामा आधा आधा स्वामित्व हुन्छ भन्ने थाहा नहुनेको सख्या हजारौं छ ।

मोहीहरूको हकको सुरक्षा गर्न भनी जिल्ला जिल्लामा भूमि सुधार कार्यालय राखिएका छन् । तर मोही किसानलाई मोही जग्गा बाँडफाँड गर्ने म्याद र यसका प्रक्रियाबारे कुनै जानकारी छैन । यसका लागि सरकारले मोही किसानसम्म सूचना पुर्याउनेसम्म काम गरेको छैन । न यस्तो प्रयास गैरसरकारी क्षेत्रबाट नै अपेक्षित रूपमा भएको छ । सरकारको काम-कारवाही हेर्दा लाग्छ- मोही किसान भनेका यस्ता अलौकिक शक्ति भएका मानिस हुन, जसले सिंहदरवारमा भए/गरेका निर्णय आफ्सेआफ थाहा पाउँछन् । उनीहरूलाई कुनै जानकारी दिइराख्नु आवश्यक छैन ।

मोही लागेको जग्गा बाँडफाँड गर्ने म्याद थाहा नपाएकाहरूलाई बाँडफाँडका लागि कसरी निवेदन हाल्ने भन्ने कुरा त अझै भेड नपाइसक्नुको छ । जग्गा बाँडफाँडसम्बन्धी जानकारी पाएर निवेदन हाल्न गएका किसानहरू सरकारी रवैयाबाट उल्टै आजित भएका छन् । सरकारी नियत सहयोगी भन्दा असहयोगी पाइएको छ । विभिन्न जिल्लामा भिन्नो रूपमा मोहियानी हकका लागि पेश गरिएका मुद्दाहरू वर्षौं बितिसक्दा पनि किनारा लाग्न सकेको छैन । यसले मोहीहरूलाई जग्गा बाँड्न प्रोत्साहित गर्नुको सट्टा हतोत्साहित गरेको छ । विना कारण मुद्दाको छिनोफानो समयमै नगरेर किसानलाई दुख दिने चलनले भूमिसुधार कार्यालयहरू माथि मोही किसानहरूमा वितृष्णा बढ्दै गएको छ ।

विभिन्न माध्यमबाट थाहा पाएर मुद्दा दायर गर्न आउने किसानका लागि पनि साहूहरूबाट घूस खाएर थोरै प्रतिशतमा मिलापत्र गरिदिने, प्रमाणहरू लोप गराउने, अनावश्यक तारेख बोकाउने, साहूकहाँ म्याद नपठाईदिने जस्ता मोही विरोधी क्रियाकलाहरू सरकारी पक्षबाट भैराखेका यसका भुक्तभोगी किसान बताउँछन् । यसैगरी साहूहरूबाट पनि मोही लागेको जग्गा कमाउन नदिएर अर्कै जग्गा कमाउन दिने, जग्गा बाँडफाँड गर्न निवेदन दिएमा बल प्रयोग गरेर मोहीलाई जोतिरहेको जमिनबाट पाखा लगाउने, ऋणका नक्कली तमसुक तेर्स्याउने, आधा जग्गा दिन्छु भनी पैसा लिएर जग्गा पास नगरिदिएको, जग्गा बाँडफाँड गर्दा मोहीलाई कमसल जग्गा दिनेलगायत्का काम भैराखेको भन्ने मोही किसानहरूको गुनासो रहेको छ । यस्ता क्रियाकलापबाट मोही किसानले भोग्नुपरिरहेको सामाजिक अन्यायका विषयमा बोलिदिने उनीहरूले कोही भेट्न सकेका छैनन् ।

सरकारको काम-कारवाही हेर्दा लाग्छ- मोही किसान भनेका यस्ता अलौकिक शक्ति भएका मानिस हुन, जसले सिंहदरवारमा भए/गरेका निर्णय आफ्सेआफ थाहा पाउँछन् । उनीहरूलाई कुनै जानकारी दिइराख्नु आवश्यक छैन ।

मोहीको न्याय तथा भूमिसुधारको लागि जनताको मानो खाएर बसेका कार्यालयले मोही लागेको जग्गा बाँडफाँड गर्ने म्याद २०६१ साल चैत मसान्तसम्म छ भनी राजपत्रमा सुचना निकालेर मात्र धर पाउँदैनन् । यसको व्यवहारमा कार्यान्वयन गराउन आवश्यक सबै खाले काम भूमिसुधार कार्यालयको हो । उनीहरू खाली जनशक्ति नपुग भएको, स्रोत साधनको अपर्याप्तता जस्ता सानातिना व्यवस्थापकीय समस्या देखाएर उम्कन मिल्दैन । यस सवालमा किसानहरूलाई व्यापक जानकारी गराउने, व्यवस्थापनलाई चुस्त राख्ने, रेकर्डलाई व्यवस्थित बनाउने, कार्यप्रक्रियालाई सरल बनाउने र समयमा नै मोही किसानलाई न्याय दिने काम संवन्धित कार्यालयहरूको हो ।

जग्गा बाँडफाँडको लागि कुनै पनि शुल्क नलाग्ने व्यवस्था गरेर मोही लागेको जग्गा बाँडफाँड कार्यलाई प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउन सरकारले यसलाई अभियानकै रूपमा अगाडि बढाउन ढिला गर्नु भनेको भूमिसुधार कार्यालयको औचित्य माथि नै प्रश्न उठाउने ठाउँ दिनु हो । राष्ट्रिय महत्वका त्यसमा पनि गरिबका सवालमा सरकार अलिकती मात्रै पनि सम्वेदनशील हुने हो भने जग्गा बाँडफाँडको जानकारी राष्ट्रिय सञ्चार माध्यमबाट मात्र भनेपनि प्रशारण एवं प्रकाशन गर्नु पर्ने हो । गाउँ विकास समिति मार्फत कम्तिमा गाविस तहमा सूचना पुर्याउनु पर्ने हो । तर विडम्बना यती काम सम्म हुन सकेको छैन । लाखौं परिवारको रोजीरोटीसँग गाँसिएको मुद्दामा सरकार यसरी उदासिन हुन सुहाउने कुरा होइन । अहिलेको परिस्थितिमा काम गर्न गाह्रो छ भनेर बस्ने हो भने समस्या अझै बढ्दै जाने निश्चित छ, यसले सरकारको काम कारवाहीप्रति केही बचेखुचेको आस्था पनि गुम्ने निश्चित छ ।

यसका कार्यलाई सरकार एवं यसको कार्यान्वयन गर्ने निकाय भूमिसुधार, मालपोत र नापी कार्यालयले आफ्नो दायित्वको रूपमा लिई समस्यालाई सुल्काउनुको सट्टा उल्टै जग्गा बाँडफाँडको लागि आउनेको घाटी निमोठ्ने क्रम बढ्दै गएमा भूमिसुधार अड्डाहरू जमिन जोत्ने किसानहरूको आँखामा सधैँ शत्रुको रूपमा उभिँदै जाने निश्चित छ । ■

नेपालको सामाजिक रुपान्तरणको मुख्य सवाल के हो ? कसरी गरिबीलाई न्यून बनाउन सकिन्छ ? विकासलाई हाम्रो मुलुकको सन्दर्भमा कसरी परिभाषित गर्ने र राष्ट्रिय आयमा वृद्धि गर्न रणनीति अख्तियार गर्न सकिन्छ ? यी र यस्ता धेरै प्रश्नहरूको सही निष्कर्ष निकाल्न नसक्दा हाम्रो देशको सामाजिक रुपान्तरणको मुद्दा सही हिसाबले छनौट हुन सकेका छैन । यही कारण देशको ५० वर्ष देखिको संस्थागत विकास प्रयासले गरिबी घटाउन सकेको छैन । सामाजिक असमानता विभेद र द्वन्द्व अझ बढिरहेको छ । सामाजिक न्यायको हिसाबले बहुसंख्यक गरिब नेपालीको जीवन भन् भन् कठिन र जोखिम पुर्ण बन्दै गईरहेको छ ।

एकपटक मुलुकका केही वस्तुगत यथार्थतर्फ विचार गरौं । ७६ प्रतिशत नेपालीहरू खेतीमा आश्रित छन् । कृषि उनीहरूको पेशा मात्र नभई जीवन, संस्कार र संस्कृति पनि हो । तर भूमि वितरणको अवस्थालाई हेर्ने हो भने प्रतिशत धनीहरूको अधिनमा ४७ प्रतिशत खेतीयोग्य जमिन छ भने ६७ प्रतिशत गरिब किसान संग १७ प्रतिशत मात्र खेतीयोग्य जमिन छ । एकातिर भण्डै ४३ लाख परिवारसंग एकटुक्रा जमिन छैन भने अर्कोतर्फ विभिन्न गुठीहरूको नाममा १३,१४,१३३ रोपनी जमिन रहेको

भूमि अधिकार सवैका लागि

• केशव दाहाल

छ । उता २० प्रतिशत बाँझो जमिनका कारण देशलाई वार्षिक ६२ अर्ब नोक्सानी भईरहेको छ ।

जमिनमा रहेको असमान वितरणले कृषि श्रमिकहरू अत्यन्तै जोखिममा कामगर्न बाध्य छन् । हलीया, कम्पैया, साहुकारी प्रथा अझै विद्यमान छन् । अवस्था यस्तो छ कि कृषि प्रधान देशका बहुसंख्यक किसानहरूसंग आफ्नो भन्ने एक ईन्च जमिन छैन र उनीहरू सधै अनिकाल भोग्न बाध्य छन् । अधिकतम शारीरिक श्रम गर्नेहरू नै गरिब हुनु हाम्रो अर्थ व्यवस्थाको अन्तिम जिउदो सत्य हो ।

गरीबी निवारणका लागि रोजगारीका अवसरहरूको श्रृजना महत्वपूर्ण हुन्छ । राज्यका सम्पूर्ण नागरिक निर्वाध आ-आफ्नो पेशामा श्रमगर्न र उत्पाद बढाउन सरिक हुनसक्नु श्रमको प्रतिफलबाट जीवनलाई सुखी बनाउन यस्तो जरुरी छ । तर हाम्रो मुलुकमा पेशा छनौटको अवसर छैन र पुख्र्रौं देखि कृषिमा आश्रित परिवारसंग अर्को पेशा अपनाउने सीप र अवसर छैन । अर्कोतर्फ जमिनमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष द्वैध स्वामित्वका कारण उत्पादन वृद्धि हुन सकेको छैन । मुलुकको गरिबीसंग जोडिएको यथार्थ यहि हो । रोजगारीको वैकल्पिक अवसर छैन, प्राकृतिक श्रोतमाथि असमान वितरणका कारण

परिश्रमको प्रतिफल न्यायोचित रुपमा गरिबका पोल्तामा पर्दैन । वर्गीय शोषण, सामाजिक विभेद र लैङ्गिक असमानता कायम छ । सबैकुरा गरिब भएर विग्रिएको छ । राजकीय तहमा गरिबीको पहुँच नहुनु देखि आधारभूत अधिकारको उपभोग गर्नसम्म यस्ता परिवारले सकिरहेका छैनन् । गरिबले सित्तै अधिकार लिन सक्दैन खरिद गर्न आम्दानी छैन ।

यस्तो अवस्थामा कहाँबाट सामाजिक रुपान्तरणको काम थाल्ने ? के हाँस, कुखुरा बाडेर, मासिक ५ रुपैया वचत गराएर, चर्पी बनाउन लगाएर, नहर बनाउन श्रमदान जुटाएर वा बाटो बनाएर । कस्को मुद्दा कसले, कहाँबाट सुरु गर्ने ?

बहुसंख्यक गरिब किसानहरूको देशमा सामाजिक परिवर्तनको मुद्दा निश्चयनै किसानहरूको जीवनसंग जोडिएर आउँछ, र यसको जवाफ जमिन जोत्नेको हुनुपर्ने निश्कर्षमा पुगेर टुङ्गिन्छ । जसको हातमा अधिकतम जमिन छ उनीहरूले जमिनमा श्रम गर्दैनन् जसको हातमा खेतिगर्न अधिकतम तागत छ उ संग जमिन छैन । मुलुकको गरिबी निवारण र सामाजिक रुपान्तरणका लागि यस्तो उत्पादन सम्बन्धलाई अन्त्य गर्नु जरुरी छ ।

यसो भनेर सबैलाई जग्गा बाडनुपर्छ, भन्ने तर्क गर्न खोजिएको होइन तर किसानहरूलाई जोत्न जमिन नदिएसम्म र जमिनको मालिक नबनाएसम्म अहिलेको शोषणपूर्ण, विभेदकारी उत्पादन सम्बन्धमा परिवर्तन आउँदैन र गरिबी निवारणका अरु सबै प्रयत्नहरू काम लाग्दैनन् । मुलुकमा अधिकतम गरिबहरू किसान छन् । त्यसैले गरिबी निवारणको कुरा किसानहरूको जीवन र वर्तमान उत्पादनका साधनमाथि उनीहरूको पहुँच र नियन्त्रण वीचबाट नै गरिनुपर्दछ । भूमि अधिकारको सवाललाई सामाजिक परिवर्तन र गरिबी निवारणको मुख्य सवालको रुपमा बुझ्नु र सोही अनुसार राज्य र

नागरिक समाज तथा अन्तराष्ट्रिय सहयोगीहरूले कामगर्नु पर्दछ ।

मुख्यतः जमिनमाथि श्रमगर्ने किसानहरूको सक्रिय सहभागितामा न्यायीक भूमि सुधारको योजना बनाई जमिनमाथि जोताहाहरूको अधिकार स्थापित गरिनु पर्दछ । भूमि सुधारलाई सामाजिक न्याय र गरिबी निवारणको कडी र राष्ट्रिय रुपान्तरणको मेरुदण्डको रुपमा लिदै सामाजिक विभेद, शोषण र असमानताहरूलाई अन्त्य गरिनु पर्दछ । भूमि माथि न्यायोचित वितरण वर्तमान संरचना र शक्ति सन्तुलन माथिको हस्तक्षेप हो । यो कठिन छ तर राज्यको मात्र भरपरेर यस्तो समस्यालाई छिचोल्न संभव छैन । यसको लागि मूलतः पीडित किसान र नागरिक समाजको पहलकदमी र अभियानहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् ।

भूमिको न्यायोचित वितरणको मुद्दा राजनीतिक मुद्दाबाट उठेर भर्खरमात्र सामाजिक रुपान्तरणको मुद्दा बनिरहेको छ । यो राम्रो कुरा हो तर यति मात्र काफि छैन अझै धेरै संघसंस्था र नागरिक समाजले भूमि अधिकार अभियानलाई राष्ट्रिय बहसको मुद्दा बनाउन कामगर्नु पर्नेछ । सबै मिलेर भूमि अधिकारको कुरा गरौं भूमिहीन किसान, मोही, जोताहा र हलीयाहरूको पक्षमा आवाज उठाऔं र सामाजिक न्यायको लागि संघर्ष गरौं । सामाजिक रुपान्तरणको यो नै सही विकल्प हो ।

भारतको

केरला र पश्चिम बंगालमा भूमिसुधार: एक अनुभव

दक्षिण एशियामा रहेका मानिसहरूको जीविकाको मुख्य आधार जमिन हो किनभने धेरै मानिस ग्रामीण क्षेत्रमा बस्छन्। ग्रामीण क्षेत्रमा अरु व्यावसाय र जीविका निर्वाहका विकल्पहरू कम हुने भएकोले जमिन नै जीविकाको मुख्य आधार मानिन्छ। यसै गरी जमिन सामाजिक सम्मान, सामाजिक शक्ति, सामाजिक सुरक्षा र दृढत्वको पनि संकेत हो। यस्तो दृढ जमिन हुने र नहुनेको बीचमा भएको पाइन्छ। यी सबै कुराका लागि फेरी शक्ति सम्बन्धले काम गरेको छ। जमिन्दार वा जमिनका मालिकहरू नै देशका शक्तिशाली र सत्तामा रहेका वा सत्ता परिचालनमा असर पार्नेहरू भएको पाइन्छ।

भूमिसुधार भन्ने कुरा ठूलो सामाजिक संरचना परिवर्तन गर्ने कुरा संग सम्बन्धित छ, जुन गरिवहरूको पक्षमा नीति निर्माण, गरिवको पक्षमा काम गर्ने सरकार, गरिवका लागि काम गर्ने नागरिक समाज र गरिवहरूको परिचालनसँग सम्बन्धित देखिन्छ। यि मध्ये कसैको अनुपस्थितिमा भूमिको संरचनामा परिवर्तन आएको संसारको कसै देशहरूमा पाइन्छ। भूमि सुधारका नीति निर्माण भएपनि गरिवमुखी सरकार नहुँदा त्यसले भूमिको सामाजिक संरचनामा खासै परिवर्तन नगरेको विभिन्न देशको अनुभवले बताएको छ। भारतलाई नै हेरौं। भारतका राज्यैपिच्छे, भूमिसुधारको सैद्धान्तिक कुराले राजनैतिक नेतृत्वलाई परिचालन गरेको छ। यसरी हेर्दा पश्चिम बंगाल र केरलामा सफल भूमिसुधार कार्यक्रम संचालन भउको पाउन सकिन्छ। तर अरु राज्यमा त्यस्तो हुन नसक्नुको पछाडि त्यसमा गरिवमुखी सरकार नहुनुलाई पनि लिइएको पाइन्छ।

भारत स्वतन्त्र नहुदासम्म उत्तर प्रदेशमा जमिन्दारी प्रथा थियो। त्यहाँ जमिन जमिनदार र किसानका बीचमा भाडामा लिने र यसका लागि पनि विभिन्न सर्त र तहहरू तोकिएका थिए, जुन किसानहरूका लागि फाइदा थिएन। यसबाट मोही किसानको जमिन माथिको असुरक्षा त छुट्टै थियो। यसका साथमा नियन्त्रण पनि जमिन्दारमा नै थियो। यसमा माथि भने भै सामाजिक शक्ति सम्बन्धले काम गरेको थियो।

जनसंख्याको हिसावले उत्तर प्रदेश सबभन्दा बढि जनसंख्या भएको प्रान्त हो। सन् १९५० देखि ७० मा भूमि सुधारका लागि विभिन्न कानुनी नीतिहरू कार्यन्वयन गरियो। तर यसले गरिव हरूको जीवनमा कुनै सकारात्मक परिवर्तन ल्याएन। किनभने त्यसले गरिवहरूको भूमिमाथिको स्वामित्व र जातीय सवाललाई समेट्न

सकेको थिएन। यसका फाइदा अहिले नेपालमा भएजस्तै फेरी पनि जमीनदारहरूलाई नै पुगेको थियो। त्यसैले त्यहाँको प्रमुख सवाल भनेको गरिवहरूको भूमिमाथिको स्वामित्व, नियन्त्रण र जातीय सवाल थियो।

भूमिकै कारणबाट त्यहाँ जातीय विभेद र विकासका कृयाकलापमा पनि असर पारेको थियो। भूमिमाथिको स्वामित्व त्यहाँका गरिवहरूका लागि पहिलो अधिकार थियो जसले अरु अधिकार पाउनमा सघाउ पुराउँथ्यो। उनीहरू बसिराखेका र जोतिराखेका जमीनहरू बेलाबेलामा खोसिन्थ्यो। यसका मुख्य कारण जातीय र वर्गीय शोषण नै थियो।

भारतको पश्चिम बंगाल राज्यले गरिवहरूका पक्षमा भूमिसुधार गर्नका लागि घरघडेरी र खेतीका लागि २ वटा विशिष्ट कानुन निर्माण गरी कार्यन्वयन गर्‍यो। तिनीहरू थिए बंगाल घर बसोबास भूमि ऐन १९६९ र पश्चिम बंगाल घर तथा कृषिका लागि भूमि ऐन १९७६। जुन पुर्णतः गरिवहरूका पक्षमा थिए र त्यहाँका राज्य सरकार पनि यी कानुनलाई पूर्ण रूपमा कार्यन्वयन गर्न प्रतिबद्ध रहे। भूमि ऐन १९७६ का स्पष्ट विशेषताहरूमा पहिलो-भूमि सार्ने बस्तु होईन बरु यो पैत्रिक संपत्ती हुन्छ। बरु यो ऋणका लागि बन्दगी राख्न सकिन्छ।

दोश्रो- स्थायी रूपमा बसोबास गर्दै आएकाहरूलाई निकाल्नु वा हटाउनु गैर कानुनी हो र यस्तो भएमा जो कसैलाई सजाय हुनु पर्छ। तेस्रो- भूमिको स्वामित्व भएका भूमिपतिहरूलाई क्षतिपूर्ति वापत वार्षिक भाडाको दश गुणा दिने र उनीहरूले गरिवहरूलाई हक हस्तांतरण गर्नुपर्ने आदि। यसले पीडित गरिवहरूलाई भूमि पाउने कुरामा (कम्तिमा पनि घरघडेरी पाउन) सघायो।

नागरिक समूहहरूबाट पनि यसका लागि सहयोग भयो र पीडितहरू आफू पनि परिचालित भए। यसबाट आशा गरेजति उपलब्धी हासिल हुन नसके पनि ती ऐनले गरिवहरूका जीवनमा कम्तिमा पनि वासको ग्यारेण्टी गरी धेरै परिवर्तन ल्यायो। जो अघिँया कमाउने किसानहरू थिए, मोहिका रूपमा जमीन जोत्नेहरू थिए, कृषि मजदुरहरू थिए, माछा मार्ने माफिहरू थिए, चित्रकारहरू थिए र अरुको जमिनमा बसिरहेका र जोतिरहेका थिए।

अनुवादक : जगत बस्नेत

(स्रोत : Whose Land, IFAD/The Popular Coalition)

बोधगया किसान आन्दोलन

भारतको विहार राज्य अत्याधिक गरिबहरू भएको राज्यको रूपमा चिनिन्छ । यो राज्यमा धेरै जमिनहरू हिन्दु मठको नियन्त्रणमा थियो । १३८ गाउँमा गरेर मठको जग्गा ९ हजार ५ सय पचहत्तर एकड थियो । त्यसमा मठको महन्तको निजी जग्गा मात्रै ७ हजार ४८० एकड थियो । जुन कानुनले दिएको हदभन्दा धेरै माथि थियो । मठको जग्गाहरू केही अधियामा र केही चाहि भूमिहीन किसानहरूले जोतिरहेका थिए । त्यो समयमा किसानहरूमाथि अत्याचार र विशेष गरी श्रमिक महिलाहरूलाई मठको पदाधिकारीहरूबाट यौन शोषणसमेत हुने गर्थ्यो ।

आन्दोलनको शुरुवात : तिनै भूमिहीन किसानहरू तथा अधियामा काम गर्ने कृषकहरूको सहभागितामा वर्षौंदेखि आफूहरूले जोतिरहेको जमिनमा अधिकार प्राप्त गर्नका लागि बोधगया किसान आन्दोलन हुन पुग्यो । यो संघर्षलाई तत्कालिन क्षेत्र युवा संघर्ष बाहिनीले नेतृत्व दिएको थियो । जुन गान्धीवादी युवा संगठन हो । यो संस्थालाई जयप्रकाश नारायणले सन १९७५ मा उत्पीडित वर्गको उत्थानका लागि भनेर शुरु गरेका थिए । यो संगठनको सदस्य हुनलाई उमेरमा ३० वर्षभन्दा माथि हुनुपर्ने थियो र संगठनको हरेक तहमा महिलाहरूलाई संलग्न गराइएको थियो । यो संगठनले स्थानीय तहमा श्रमिक किसानहरू राखेर मजदुर किसान समिति गठन गरेको थियो । यही समितिका किसानहरू नै बोधगया किसान आन्दोलनमा सहभागी थिए । यस आन्दोलनका दुई प्रमुख पक्षहरू मठको विरुद्धमा संघर्ष र संघर्षभित्र पनि महिला सम्बन्धी समस्याहरू, सामाजिक लिंगभेदका सवालहरू रहेका थिए ।

आन्दोलनको विकासक्रम:

- सन १९७८ को अप्रिल मा विहारको गया जिल्लामा बाहिनीले स्थानीय श्रमिक तथा किसानहरूको सहभागितामा मठको विरुद्ध संघर्ष शुरु गर्‍यो । त्यस बेलाको नारा “जो जमिनका जोए जोते, वह जमिनका मालिक है” भन्ने थियो । त्यो संघर्षमा महिला पुरुष दुबैको सहभागिता थियो ।
- सन १९७८ को नोभेम्बरमा त्यहाँका श्रमिक कार्यकर्ताहरूले

(महिलाहरू) मठको प्रतिबन्धित जमिनभित्र पसेर रोपाई गरे । त्यस क्रममा उनीहरूले मठले भाडामा ल्याएका व्यक्तिहरूको कुटापिट र अत्याचारको सामना गरे ।

- सन १९७९ अगष्टमा संघर्षमा सहभागीहरूले मठको जमिनमा बाहिरका अन्य कसैलाई पनि जोत्न, रोप्न नदिने गरी हडताल गरे । यो हडतालको क्रममा पनि महिलाहरूको भूमिका अत्यन्तै महत्वपूर्ण थियो । किनभने धेरैजसो पुरुषहरू कामको शिलशिलामा बाहिर गएका थिए । यो संघर्षमा पनि मठले भाडामा ल्याएका गुण्डाहरूले धम्काउने, पिट्ने र बलात्कारका घटनाहरू समेत भएका थिए । यो क्रममा २ जना संघर्षशील, आन्दोलनकारी पुरुषहरूको मृत्यु पनि भएको थियो । यसको बावजुद पनि उनीहरूले आफ्नो अहिंसात्मक आन्दोलनलाई निरन्तरता दिदै विभिन्न जुलुसहरू गरिरहे जसमा महिला, केटाकेटी लोग्ने मान्छेहरू सबैको सहभागिता थियो । यो क्रममा पनि उनीहरूको नारा “जसको जोत उसको पोत” नै कायम रहयो ।
- सन १९७९ को नोभेम्बरमा आन्दोलनरत महिलाहरूले आफ्ना जल्दाबल्दा समस्याहरूलाई अगाडि ल्याउन शिविरहरू संचालन गरे जसमा विशेष गरेर महिलाहरूमाथि हुने अत्याचार, अत्याधिक कामको बोझ, छोरीमाथि गरिने भेदभाव महिलाहरूलाई पुरुषद्वारा प्रयोग गर्ने भाषा, महिलामाथि हुने हिंसा यो आन्दोलनभित्रै पनि उनीहरूलाई छलफलमा भाग लिन बाञ्चित गरिएका कुरा र महिला एकताका लागि भएका अवरोध तथा भूमिमाथि महिलाको स्वतन्त्र स्वामित्वका विषयहरू महत्वपूर्ण रूपमा उठाएका थिए । शिविरबाटै धेरैवटा विषयहरू उनीहरूले अनुमोदन समेत गरे । त्यसमा विशेषगरी श्रीमतीलाई पिट्न नपाउने र महिला कै नाममा जग्गा वितरण हुनुपर्ने माग गर्ने कुराहरू अनुमोदन भए । यस्ता शिविरहरू उनीहरूले निरन्तर रूपमा चलाइरहे ।
- सन् १९८० जुन तथा नोभेम्बरमा स्थानीय रूपमा गठन भएका मजदुर किसान समितिहरूले मठको जग्गा कब्जा गर्ने निर्णय गरे र ३ हजार एकड जग्गा कब्जा गरेर श्रमिकहरूले रोपाई गरे । यो क्रममा पनि पुलिसहरूबाट आक्रमण र दमन भयो । त्यसको सिकार महिलाहरूले नै बढी हुनुपर्थ्यो किनकि रोपाईमा संलग्न हुनेहरूमा धेरै महिलाहरू नै थिए । आन्दोलन चर्किदै गयो । यस क्रममा थुप्रै महिला-पुरुष र केटाकेटीहरू समातिएका थिए ।
- १९८१ अक्टोबरमा सरकारले १ हजार एकड जमिन मठले अनैतिक रूपमा राखेको कुरा सार्वजनिक गर्‍यो र त्यो भूमिहीन किसानहरूलाई बाँड्ने निर्णय भयो । सरकारले आन्दोलनको अगुवा संस्था बाहिनीसँग जग्गा कसलाई दिने भन्ने विषयमा परामर्श नगरेकोले त्यसको प्रतिवाद गर्दै बाहिनीले जग्गा पाउनेहरूको सूची तयार पायो । जसमा भूमिहीन श्रमिकहरू, अपागंहरू, विधुवा र गरिब किसानहरू थिए । यही क्रममा जग्गा पाउनेहरूको सूचीमा विधुवा बाहेक अन्य महिलाहरूको उल्लेख नगरिएकोले महिलाहरूले फेरी आफ्नै नाममा जग्गा पाउनुपर्छ

भन्ने बारेमा लामो विवादहरू ठाउँठाउँमा शुरु गरे ।

- १९८२ फेब्रुअरीमा बाहिनीले विहार राज्यमा एउटा कन्फ्रेन्स आयोजना गर्‍यो जसमा बोधगयाका महिला कार्यकर्ताहरू र बाहिनीको सदस्यहरू पनि सहभागी थिए । त्यो सभामा महिलाहरूको नाममा पनि अब वितरण हुने जग्गाहरू दिनुपर्ने निर्णय गरियो । त्यसपछि २ वटा गाउँमा महिलाहरू र विधवाहरूको नाममा मात्र जग्गा वितरण गर्ने भनेर सर्व सम्मतबाट निर्णय पारित गरियो । तर स्थानीय जिल्ला अधिकारीले महिलाको नाममा जग्गादर्ताको विरोध गरे । किनभने त्यो बेलामा धरको मुली मात्र जग्गाधनी हुनुपर्ने भन्ने थियो र घरमुली पुरुष नै थिए । त्यसपछि महिलाको नाममा जग्गादर्ता नभएसम्म कसैले त्यो जग्गा नलिने भनेर गाउँलेहरूले विरोध गरे । जसमा महिलाहरूले नै दवाव सिर्जना गरेका थिए ।
- केही समयको संघर्ष पछि ती दुइ गाउँहरूमा महिलाको नाममा जग्गा वितरण गरियो र बाँडिएका जग्गाहरू प्राप्त गर्नका लागि संघर्ष जारी नै रहयो । यही समयमा अनैतिक रूपमा मठको कब्जामा रहेका र वितरण हुन बाँकी अन्य जग्गाहरू गाउँलेहरूको नाममा वितरण भए । यो वितरणको क्रममा महिला, विधुवा, अपांग, अविवाहित बालिग छोरीहरूले आफ्नै नाममा जग्गा पाए ।

तर यसरी जग्गा पाउने क्रममा उनीहरूले विभिन्न समस्याको सामना गर्नुपर्थ्यो । परिवारमा पनि शुरुमा विशेष गरेर श्रीमानबाट सहयोग पाउन गाह्रो भयो ।

बाहिनीको कार्यकर्ताले महिलाहरूको लागि १९८० मा महिला साक्षरता कक्षा चलाउँदा त्यसमा सहभागी हुन पनि उनीहरूले पुरुषहरूबाट विरोधको सामना गर्नुपर्थ्यो र त्यो कक्षा नै बन्द गर्नुपर्ने स्थिति आयो । संस्थाबाट पनि उनीहरूलाई निर्णय प्रक्रियामा लाने प्रयासहरू भएको थियो तर संघर्षको क्रममा कुन जुलुसमा जाने, कहाँ नजाने भन्ने कुराहरू पुरुषद्वारा नियन्त्रित थियो । संस्थाको निर्णय प्रक्रियामा पनि महिलाहरूको कम सहभागिता हुन्थ्यो तर उनीहरूले निरन्तर प्रयास गरेपछि यसमा पनि उनीहरूको सहभागिता बढ्दै गयो । यो क्रममा पनि सामाजिक लिंगभेदका सवाल, जाँडरक्सी खाएर महिला कार्यकर्ताहरूलाई पिटने जस्ता सवाललाई मुख्य सवालको रूपमा उठाएर संस्थाले लान सकेन । सरकारी निकायको कुरा गर्दा महिलाको नाममा जग्गा दर्ता गर्न सर्वसम्मतबाट पारित भएपछि पनि प्रशासनको विरोधको सामना गर्नुपर्थ्यो । तर संघर्ष जारी राखेर यो काममा पनि उनीहरू सफल भएरै छाडे ।

आन्दोलनका असरहरू

- निर्णय प्रक्रियामा महिला सहभागिता व्यापक रूपमा बढ्यो ।
- छोरीहरूलाई स्कूल पठाउनुपर्छ भन्ने कुरा व्यापक रूपमा स्वीकारियो ।
- स्वास्नी पिट्ने र गाली गलौज गर्ने कुरालाई लाजको रूपमा लिइयो ।
- गाउँका पुरुष कार्यकर्ताहरूले महिला शिविरको बेलामा खाना पकाइदिने, केटाकेटी हेरिदिने व्यवस्था मिलाइदिए, जसले गर्दा महिलाहरूले छलफलमा भाग लिन सके ।

अनुवादक : जुलिया चित्रकार

(विना अग्रवालको "अ फिल्ड अफ वन्स ओन, जेण्डर एन्ड ल्यान्ड राइट्स इन साउथ एसियाबाट अनुवादित)

घटना
अध्ययन

३३ वर्षपछि जग्गा फिर्ता

सप्तरी जिल्ला मधुपट्टी ६,७ का २० घर मुसहरहरू आफुले बस्दै आएको जग्गाको मालिक ३३ वर्षपछि बनेका छन् । वन फडानी गरी बसोबास गर्दै आएका थिए । २०२६ सालमा जग्गाधनी अवधलाल चौधरीले आफ्नो नाउँमा जग्गा दर्ता गराएका थिए । जसका कारण २० घर मुसहर परिवार स्वतन्त्र रूपले कुनै काम गर्न पाइरहेका थिएनन् । जमिन्दारले जतिबेला बोलाए त्यतिबेला सबैलाई उपस्थित हुनुपर्थ्यो । दासतापूर्ण जीवन विताउन बाध्य थिए । मुसहरहरूलाई जमिन्दार अवधलाल चौधरीले १ लाख रुपैया कठठा ल्याउ अनि मात्रै तिमीहरूको नाउँमा जग्गा रजिष्ट्रेसन गरिदिन्छु, भने तर पीडितहरू उक्त रुपैया तिर्न सक्ने अवस्थामा थिएनन् भने अर्कोतर्फ जमिन्दारको दासता जिवन विताउन बाध्य थिए ।

यसै क्रममा जनचेतना दलित संगम दलित जाति उत्पीडनका सवालमा काम गर्दै आइरहेको छ । सन २००४ देखि सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र काठमाडौंको सहयोगमा भूमि अभियान कार्यक्रम संचालन गर्दै आइरहेको हुनाले भूमि अधिकार अभियान विभिन्न तालिम बैठक छलफल राखियो । त्यसपछि पीडितहरू संगठित भए, बैठकमा जग्गाधनीलाई बोलाइयो । पीडितहरूमा जनचेतना जाग्रो र न्यायको खोजी गर्न तयार भएपछि जग्गाधनीले अब ३३ वर्षको मालपोत ल्याउ जग्गा सबैको नाममा दर्ता गरिदिन्छु भन्थो ।

सबै मुसहर मिलेर ३३ वर्षको ५ कठठा ५ धुर जग्गाको ८२५ रुपैयाँ बुझाएर २०६१।२।२२ गते सबैले आफ्नो जग्गाको जग्गाधनी लालपुर्जा पाएका छन् । सनिचर सदाय, मटुकलाल सदाय, रामु सदाय, बुद्धिलाल सदाय सहित २० घरले सुरक्षित साथ बस्न पाए । मुसहरहरूले आफ्नो जीवनमा सबभन्दा खुशीको अनुभव गर्न थालेका छन् । ३३ वर्षपछि आफ्नो जग्गाको लालपुर्जा पाएपछि खुशी भएका छन् । हरेक ठाउँमा भूमिपतिले अवधलालको योगदानलाई अनुसरण गरेर हिंडने हो भने नेपालको सुकुम्बासी समस्या हटनेछ र गरिब दलितहरू आफ्नो जग्गा मालिक बन्नेछन् र गरिबी निवारण हुनेछ, भन्ने विश्वास राख्छन् ।

गणेश प्रसाद राम

जनचेतना दलित संगम, सप्तरी

अभियान क्रियाकलाप

सरोकार समूहको बैठक सम्पन्न

२०६९ वैशाख १६ (२८ अप्रिल, २००४) मा भूमि अधिकारका लागि राष्ट्रिय सरोकार समूहको बैठक सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रको कार्यालयमा सम्पन्न भयो। भूमि अधिकारका लागि राष्ट्रिय तदर्थ समिति गठन गर्ने, राष्ट्रिय सरोकार समितिको जिम्मेवारीका बारेमा छलफल गर्ने उद्देश्यले आयोजित उक्त बैठकले नौ सदस्यीय राष्ट्रिय भूमिअधिकार सरोकार समूहको तदर्थ समिति गठन गरी सदस्यहरूको कार्यविभाजन समेत गरेको छ।

नेपाल विकास मञ्चको बैठकमा प्रदर्शन

नेपाल विकास मञ्चको बैठकमा भूमिअधिकारको विषयलाई मूल मुद्दाको रूपमा समावेश गर्न दवाव दिने उद्देश्यले ५ मे २००४ मा वीरेन्द्र अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन केन्द्रको मूल गेटमा एक प्रदर्शन गरियो। भूमि अधिकार राष्ट्रिय सरोकार समूहको आयोजनामा सम्पन्न उक्त प्रदर्शनमा विभिन्न जिल्लाका भूमिहीन, मोही एवं

मानवअधिकारवादीहरू सहभागी हुनुहुन्थ्यो। साथै सो समयमा बैठकमा आउने सहभागीहरूलाई भूमिअधिकार विषयका विभिन्न सामाग्रीहरू वितरण गरिएको थियो। त्यसैगरी विकास बजारमा पनि स्टल राखि भूमि अधिकारकाबारे जानकारी दिने कार्य भएको थियो।

विश्व बैंकका प्रतिनिधीहरूसँग छलफल

सरकारले विश्व बैंकको ऋण सहयोगमा लागु गर्न खोजेको भूमि बैंक को विषयमा केन्द्रित भइ विश्व बैंक र सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रका प्रतिनिधि बीच जुन ३ मा बैठक सम्पन्न भयो। बैठकमा सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रले अगाडि बढाइरहेको भूमिअधिकार अभियान, यसका उपलब्धी र सिकाइका विषयमा समेत छलफल भएको थियो। भूमिवैंकको अवधारणा राम्रा भएपनि सरकारले ऋण लिएर भूमि खरिद गरी भूमिहीनलाई बेच्ने अवस्था नरहेको र यसको सट्टामा भूमिहीनलाई भूमि दिन सकिने अन्य

विकल्पहरू रहेको बारे सो बैठकमा छलफल भएको थियो। बैठकमा विश्वबैंकका तर्फबाट Karen Macrovers / Gloria S Kessler एवं साआसेकेको तर्फबाट जगत बस्नेत, कृष्ण पाठक र जगत देउजाले भाग लिनुभएको थियो। यसैबीच अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनकी Sarah Webster सँग आदिवासी समुदायको भूमि अधिकार विषयमा छलफल भएको छ।

अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न

‘गरिवी न्यूनीकरण रणनीतिपत्र र भूमिसुधारको सवाल’ विषयक अन्तरक्रिया असार १ गते काठमाडौंमा सम्पन्न भयो। कार्यक्रम एक्सनएड नेपाल, डानिडा/हुगो र गरिवीमुखी साशनतर्फ नेपालको सहयोगमा सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र र सचेत सञ्चार मञ्चले संयुक्त रूपमा आयोजना गरेका थिए। कार्यक्रममा सरकारले सार्वजनिक गरेको गरिवी न्यूनीकरण रणनीतिपत्रले भूस्वामित्वको सवाललाई सम्बोधन गर्न नसकेको सहभागीले बताए। अन्तरक्रियाका सहभागीहरूले विश्व बैंकको निर्देशनमा आउने कार्यनीति र योजनालाई मुलुक सुहाउदो नबनाउने हो भने यो निरर्थक हुने दावी गरे। कार्यक्रममा राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्य डा. हरिकृष्ण उपाध्यायले भूमिमा जोत्नेको हक सुरक्षाका लागि विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकता औल्याउनु भयो।

नेपाली काँग्रेसका (प्रजातान्त्रिक) का केन्द्रिय सदस्य डा. मिनेन्द्र रिजालले गरिवी निवारणको प्रमुख एजेण्डा भूमिसुधार हुनुपर्नेमा विवाद नभएको बताउँदै जमिनको हदवन्दी अझै कम गर्न आवश्यक भएको बताउनुभयो।

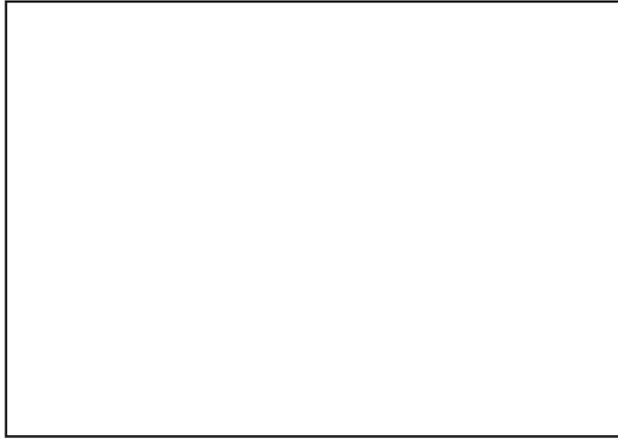
नेकपा(एमाले) का नेता केशव बडालले भूमिसुधार नेपालको सामाजिक तथा आर्थिक उन्नतीको मेरुदण्ड हो भन्नुभयो। समाजशास्त्री डा. कैलाशनाथ प्याकुर्त्यालले एक कार्यपत्र प्रस्तुत गर्दै गरिवी निवारण रणनीति पत्रले भूमि सुधारको सवाललाई अलिकती पनि सम्बोधन गर्न नसकेको बताउनु भयो। विश्व बैंकका वरिष्ठ अर्थशास्त्री रोशन बज्राचार्यले रणनीतिपत्र विश्व

बैंकको नभई सरकारको आफ्नै दस्तावेज भएको जानकारी दिनुभयो । अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था एक्सनएडका राष्ट्रिय निर्देशक डा. शिवेसचन्द्र रेग्मीले सरकारको गरिवी न्यूनीकरण रणनीतिपत्रमा द्वन्द्व व्यवस्थापनका पक्षहरु नसमेटिएकोमा असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै गरिवी निवारणको लागि भूमि सुधार अपरिहार्य भए पनि सरकार भूमिसुधारका लागि गम्भिर हुन नसकेको बताउनु भयो । कार्यक्रममा लेखक हरि रोकाले मुलुकले संरचनागत परिवर्तन खोजिरहेको हुँदा भूमि व्यवस्थाको रुपान्तरण पनि साथ साथै खोजिनुपर्ने धारणा राख्नुभयो ।

प्रशिक्षण तथा कार्यशाला

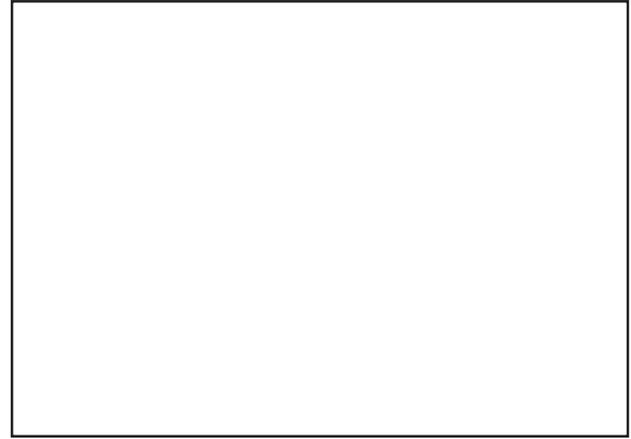
ललितपुरको ईमाडोलमा असार १३ देखि १६ गतेसम्म भूमिअधिकार अभियानकर्ताहरुको लागि प्रशिक्षण तथा कार्यशाला सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा ३१ जनाले भाग लिनु भएको थियो । कार्यक्रमको मुल उद्देश्य भूमि अधिकारको सवाललाई लैगिक समताको कोणबाट

विवेचना गर्दै समतामूलक भूमि अधिकार अभियानको रणनीतिबारे छलफल गर्नु रहेको थियो । कार्यक्रममा भूमि अधिकार अभियानलाई सशक्त एवं सुदृढ तुल्याउन अधिकारबाट वञ्चित पीडितहरुको आफ्नै जनसंगठन निर्माण तथा ऐक्यवद्धता जनाउनेहरुको सरोकार समूह निर्माण गर्ने प्रक्रियाबारे समेत छलफल गरिएको थियो । अभियानलाई स्थानीय, क्षेत्रीय एवं राष्ट्रिय तहमा एकीकृत तुल्याउने उपायबारे विवेचना गर्दै अन्य सामाजिक न्यायमुखी आन्दोलनहरु (महिला, दलित, जनजाति) सँग अन्योन्याश्रित रुपमा गाँस्दै लैजानेबारे रणनीतिक रुपरेखा समेत तयार पारिएको छ ।

त्रैमासिक समिक्षा सम्पन्न

नेपालका विभिन्न ११ जिल्लामा सञ्चालित भूमि अधिकार अभियानको त्रैमासिक समिक्षा सम्पन्न भयो । समिक्षा कार्यक्रम सेनसन तालिम हल, सुनसरीमा असार ४ देखि ६, २०६१ सम्म गरिएको थियो । कार्यक्रममा १६ संस्थाका २७ जना सहभागीहरुले भाग लिनु भएको थियो । कार्यक्रममा देशका विभिन्न जिल्लामा भूमि अधिकारको अभियानमा कृयाशिल संस्थाहरुले गरेका कृयाकलापहरुको समिक्षा गर्नुको साथै सवालहरुलाई आम संचार माध्यममा पुऱ्याउने, अभियानका अवसर र चुनौतीको विश्लेषण

गर्दै अभियानका मान्यता,कार्य प्रकृया, परिवेश विश्लेषण जस्ता कुराहरुमा छलफल गरी ६ महिने कार्य योजना समेत तयार गरिएको छ । अभियान नेपाल र सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रको सहकार्यमा उक्त कार्यक्रम आयोजना गरिएको थियो ।

पत्रकार भेटघाट कार्यक्रम

नेपाल प्रेस ईन्स्टिच्युट क्षेत्रीय संचार श्रोत केन्द्र विराटनगर र सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रको सयुक्त आयोजनामा असार ७ गते विराटनगरमा भूमि अधिकार बारे पत्रकार भेटघाट कार्यक्रम सम्पन्न भयो । कार्यक्रममा सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्रका कार्यकारी निर्देशक जगत बस्नेतले कार्यपत्र प्रस्तुत गर्नु भएको थियो । उहाँले कार्यपत्रमार्फत् प्रकृतिबाट निःशुल्क प्राप्त हुने जमिनलाई धनीहरुले निजी सम्पत्ति बनाएर कामै नगरी अरुलाई कजाएर खाने गरेकोले जमिन जोत्नेको हुने गरी भूमिसुधार लागु गर्नु पर्ने विचार राख्नु भयो । कार्यपत्रमाथि टिप्पणी गर्दै अधिवक्ता तुल बहादुर श्रेष्ठले जमिनसम्बन्धी अड्डाअदालतको काम कारवाही अत्यन्त जटिल भएकोले पनि सर्व साधारण किसानले न्याय पाउन नसकेको विचार व्यक्त गर्नुभयो ।

टिप्पणीकै क्रममा पत्रकार मोहन भण्डारीले सञ्चार माध्यमले त्यती ध्यान नदिएको भूमिसम्बन्धी मुद्दामा साँच्चै कलम चलाउनु पर्ने आवश्यकता महशुस भएको बताउनु भयो । अग्रज पत्रकार कोशराज रेग्मीको सभापतित्वमा सम्पन्न सो कार्यक्रममा मोरङका प्रमुख जिल्ला अधिकारी योगराज पौडेल, भूमिसुधार कार्यालयका प्रमुख श्याम भण्डारी, एक्सनएड नेपालका खेमराज उपाध्याय, नेपाल पत्रकार महासंघका केन्द्रिय उपाध्यक्ष यज्ञ शर्मा, क्षेत्रीय सञ्चार स्रोत केन्द्रका संयोजक अरुण पौडेल लगायतका महानुभावहरुले बोल्नु भएको थियो ।

भूमि अधिकार विषयमा छलफल

भूमि अधिकारका विषयमा सरोकारवाला एवं अधिकारबाट वञ्चितहरु बीच छलफल गर्ने उद्देश्यले जेष्ठ २९ गते नेपालगञ्जमा एक दिने छलफल कार्यक्रमको आयोजना गरियो । कार्यक्रममा १५० जनाले भाग लिएका थिए । कार्यक्रमको आयोजना उत्पिडीत समुदाय जागरण मञ्च र सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्रले संयुक्त रुपमा गरेका थिए ।

जोताहा मोही किसानसँगको एक घण्टा

● कृष्ण पाठक

ॐ तृ हेर्दा र सुन्दा सामान्य लागे पनि यो अत्यन्त महत्व र संवेदनशील विषय छ । सुनसरी जिल्लाको पूर्व कुशाहा गा.वि.स.मा धेरै मोहि किसान साहुको जमीन जोत्छन् । त्यस्तै सयौं परिवार सुकुम्वासीहरु सार्वजनिक जग्गामा धेरै समयदेखि बसोबास गरिराएका छन् । निसन्देह ती व्यक्तिहरु नेपालका नागरिक हुन तर उनीहरुले त्यस्तो अनुभूती गर्न सकेका छैनन् ।

सुनसरी जिल्लाको पूर्व कुशाहा गा.वि.स. ६ का समरा भांगडले करीव ५० वर्ष अघि देखि साहुको ४.५ विगाहा जमीन कमाई गर्दै आईरहेका छन् । उनले नियम बमोजिम कुत बुझाउन छोडेका पनि छैनन् । हाल सो जग्गा उनका २ भाई छोराहरु (बाबुलाल र महेशलाल उराव) भिन्न भई आधा-आधा कमाईरहेका छन् । उनीहरुसंग वैकल्पिक रोजगारीका लागि आर्थिक श्रोत, सीप र क्षमता छैन । कृषि नै उनीहरुको एकमात्र प्राण धान्ने आधार बनेको छ । यदि कुनै कारणले साहुले उक्त जग्गा खोसीदिने हो भने उनीहरुको परिवारको वाच्ने आधार समाप्त हुन्छ र वीरगंजका चौरासिया परिवारको जस्तो दुःखद कथाको पुनरावृत्ति हुन वेर पनि लाग्दैन । कामना गरौं त्यस्तो अवस्था कहिल्यै नआओस ।

उराव परिवारले जग्गा कमाएका छन् र त्यसको प्रमाण पनि छ । उनीहरु कुत बुझाउँदा भपाई माग्दछन् तर त्यसो गरेको जग्गा धनी ठीक मान्दैनन् । कमाएको जग्गामाथि आफ्नो मोहियानी हक छ भन्ने थाहा नभएको र उक्त हक माग्ने रहर नभएको पनि होईन उनीहरुलाई । साहुलाई पनि उक्त कुरा थाहा छ र हक नदिन अनेक किचलो र बखेडा निकाल्दछन् । “जग्गा धनीसँग भ्रमेला गर्न सकिन्न । उ शक्तिशाली छ, हामी एक दुई जनालाई पछार्छ र थिच्छ । सबै मोहि मिलेर गएमा उसले दिन कर लाग्दछ तर त्यसरी सबैजना मिली सकेका छैनौं । कहिलेकाहिं जग्गाको कुरा उठाउंदा साहु २५ प्रतिशत लिने भए दिन तयार देखिन्छ तर काननले दिएको ५० प्रतिशत नपाई कसरी जग्गा छोड्न ?”

किसान छन् । उनीहरुले कम्तीमा २.५ विगाह र बढीमा ५.५ विगाह कमाईरहेको पाईन्छ । त्यसरी कमाउने परिवारले १.२५ देखि २.७५ विगाह जमीन कानूनत आफ्नो नाममा पाउनु पर्ने हो । जहाँ १ विगाह जग्गाले ५-६ जनाको परिवारले गुजारा गर्न सक्ने सम्भावना रहेको अर्का मोही महेशलाल उराव बताउँछन् । अर्का बाबुलाल उरावका अनुसार त्यस क्षेत्रमा जग्गाको प्रचलित भाउ करिव रु ३ लाख प्रति विगाह छ । यसरी जमिन पाएपछि ती परिवारहरु रु ३ लाख ७५ हजार देखि ८ लाख २५ हजार सम्मको सम्पतिको मालिक हुनसक्दछन् ।

बाबुलाल र महेशलाल उराव जस्ता धेरै जोताहा मोहिहरुले आफ्नो जग्गा नभएको कारण सामाजिक अपहेलना, शक्ति र निर्णय प्रक्रियामा गुमेको पहुँच र आर्थिक विकासको संभावनाको ढोका बन्द हुनुको पीडा व्याख्या गरिसाध्य छैन । ती मोहीहरु अरुको जग्गा कमाईदिने श्रमिक भएका छन् र दिनरात अर्काको भूमिमा काम गर्नु उनीहरुको नियति भएको छ । त्यसो नगरे जोताहा मोहीहरुले त्यहि कामवाट पनि हात धुनुपर्दछ र जीविकोपार्जन भन संकटमा पर्दछ । त्यसरी अरुको जग्गामा काम गर्ने वाध्यता रहंदा श्रममा उनीहरुको नियन्त्रण र मूल्य कामय गर्ने क्षमता छैन । त्यसैले त त्यहाँका किसानहरुले काम गरेवापत महिलाले रु. २५ नगद र १ के.जी. अन्न (भण्डै रु.१०) र पुरुषहरुले रु ५० नगद र १ केजि अन्न पाउँछन् । त्यस्तै काम गर्न अन्य क्षेत्रमा भण्डै रु १०० को हाराहारीमा ज्याला चलेको पाईन्छ । यो पनि वाध्यतामा पारिएको शोषणको एउटा रूप हो ।

त्यस्तै उनीहरु राजनीति, निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुने, विकासको अरु क्रियाकलापमा संलग्न हुने संभावनावाट सधैं बाहिर रहदै

मिन्दैन भने अर्को उनीहरूले पनि त्यस्तो कुरा गर्ने अधिकार छ र गर्न सक्दछन् भनेर प्रोत्साहन गर्ने कोहि छैन । साथै उनीहरूसंग कुनै सीप, ज्ञान र व्यावसायिक संभावना हुंदा कृषि वा गैर कृषि क्षेत्रमा लगानीको अवसर रहंदा पनि पूजीमा पहुँच छैन । गाउमा कृषि विकास बैक स्थापना भएको छ कृषकलाई सेवा गर्ने भनेर तर दुर्भाग्य त्यहि कृषि विकास बैकले धितो राख्ने सम्पति र लालपूजा नभएको कारण ती वास्तविक किसानहरूमा लगानी गर्दैन र असंख्य किसान आर्थिक सेवावाट वन्चित हुनुपरेको छ । जुन उनीहरूको अधिकारको ठूलो उलंघन हो ।

आफ्नै नाममा कमाएको आधा जग्गाको लालपूजा भएको खण्डमा आफ्नो सामाजिक प्रतिष्ठा बढ्ने कुरामा बाबुलाल उराव विश्वस्त छन् । भन्दछन् - 'म पनि जग्गाको मालिक हुन्थे र अग्रहरि परिवार जस्तै मेरो पनि सामाजिक हैसियत कायम हुन्थ्यो । मेरो छोराछोरीले मेरोजस्तो हैसियतमा वाचनुपर्ने थिएन ।' वास्तवमा उनको सपना जायज छ, न्यायिक छ ।

धेरै विकास संस्थाहरू र आफुलाई जान्ने ठान्ने व्यक्तिहरू समुदायका व्यक्तिहरूलाई कम जान्ने, असचेत, र अशिक्षित भएको एकतर्फी तर्क गर्दै चेतनामुलक क्रियाकलाप गर्न अग्रसर भएका पाईन्छन् । तर अरुको जग्गा कमाउने मोहि किसान बाबुलाल र महेशलाल उरावहरू प्रशस्त मात्रामा सचेत छन्, आफ्ना दुःख, पीडा र अन्यायको पर्याप्त पहिचान र अनुभूती छ उनीहरूलाई । केवल सामाजिक र आर्थिक परिवेश र संरचनाले उनीहरूलाई ती कुरा बाहिर ल्याउन सघाउँदैन । यसको एक ज्वलन्त उदाहरण जमिनको स्वामित्वको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको बारेमा उनीहरू स्वयंको विश्लेषण हो ।

महेशलाल उराव भन्दछन् - 'शुरुमा त्यस क्षेत्रको धेरै जग्गा उनकै परिवारले फाँडेको र भोगचलन गरेको थियो । विस्तारै वाट्य मानिसको सो क्षेत्रमा आगमन हुनथाल्यो । किसानहरू आर्थिक श्रोतमा कमजोर थिए र गुजारा चलाउन धनीहरूसंग ऋणालिनु पर्दथ्यो । त्यहि ऋणको व्याज स्वरूप कतिले जग्गा नै हडपे भने कतिले सस्तो श्रमिकको रूपमा प्रयोग गरी आर्थिक शोषण गरे र सधैको लागि आश्रित बनाउन थाले । पछि नापिको समयमा साहुहरूले पहुँच र शक्ति प्रयोग गरेर ती अधिकांश जग्गा उनीहरूकै नाममा पारे र हामी ठगियौं, अन्यायमा पर्यौं, हाम्रो पक्षमा न्याय

दिने कोहि भएन । फलस्वरूप वास्तविक जमीनको मालिक हामीहरू केवल सेवक श्रमिकको रूपमा बस्न बाध्य हुनुपर्यो ।' उराव अगाडि भन्दछन् - 'त्यतिखेर हाम्रो पक्षमा वोलिदिने र पहल गरिदिने कोहि भईदिएको भए हामीले सितैमा आफ्नो त्यति धेरै जमीन गुमाउनु पर्नेथिएन र अहिलेको जस्तो नाजुक हैसियत हुने पनि थिएन ।'

हाम्रो मुलुकका अन्यायपूर्ण सामाजिक र आर्थिक परिवेशको प्रनिधिमुलक पात्रहरू हुन् बाबुलाल र महेशलाल उरावहरू । बाबुलाल अहिले ४९ वर्षका भएका छन् । न उनी आफ्नै माटोमा जन्मेका थिए न उनको नाममा अहिले सम्म कुनै जमीन छ । तर उनको मुख्य पेशा कृषि हो । उनी काम गर्न सक्नेभएदेखि कृषि पेशावाट कहिल्यै पाखा लागेका छैनन् । तर दुर्भाग्य उनको आफ्नो र परिवारको नाममा एक चिम्टी माटो सम्म पनि छैन । उनको ७ जनाको परिवार मुश्किलले चलेको छ साहुको २ विगाह जग्गा कमाएर । उनका बाबु समरा भांगड, ७०, ले स्थानीय अग्रहरि परिवारको जग्गा कमाउन थालेका थिए जसलाई आजसम्म उनका छोराहरू बाबुलाल र महेश लाल उरावहरूले निरन्तरता दिएका छन् । थाहा छैन अग्रहरि परिवार ५० वर्ष अघिको तुलनामा अहिले कति श्रोत साधन, क्षमता र शक्तिमा अगाडि बढेका होलान् तर समरा भांगडको परिवारको हालत भने कतिपनि सुधार भएको छैन । वरु थप कमजोर वन्दै गएको छ ।

लोकतान्त्रिक र सामाजिक न्यायको हिमायती हाम्रो राज्य प्रणाली, राजनीतिक क्षेत्र, नागरिकहरूको करवाट संचालित कर्मचारीतन्त्र र सामाजिक परिवर्तन र गरिवी निवारणको अभियानमा क्रियाशिल सबैले आफैलाई प्रश्न गर्नु पर्दछ । त्यसको समाधान खोज्नुपर्दछ कि यो कस्तो संरचना हो जसले कुनै समयको जमीनका खास मालिकहरू आज एक किसिमको दास श्रमिक वन्नुपरिरहेको छ । ५० वर्ष अघिको भन्दा पनि अहिलेको हैसियत कमजोर भएको छ । समाजका हुनेखानेहरू जस्तै उराव परिवारका हक अधिकारहरू किन खोसिएका छन् ?, उराव परिवारको आर्थिक सम्पन्नता र सामाजिक प्रतिष्ठा उकास्ने प्रमुख दायित्व कसको होला ? सबैले सोच्नु पर्ने बेला भएको छ, 'आजसम्मका हाम्रा सरकारी र गैरसरकारी विकासका प्रयासहरू उराव परिवारसम्म किन पुगेनन् ?' ■

जग्गा बाँडफाँड गर्ने म्याद थप

श्री

५ को सरकारले मोही लागेको जग्गा बाँडफाँड गर्ने म्याद पुनः थप गरेको छ । सरकारले भूमिसम्बन्धी ऐनमा अध्यादेशमार्फत छैठौं पटक संशोधन गरी आवश्यक म्याद थप गर्न राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गर्नसक्ने कानुनी बाटो खुला गरेको हो । ऐनको अधिनमा राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाअनुसार जग्गा बाँडफाँडका लागि निवेदन हाल्ले समय २०६१ साल चैत मसान्तसम्म थप गरिएको छ ।

त्यस्तै पर्न आएका निवेदनको छिनोफानो २०६२ साल चैत मसान्तभित्र गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस अघि भूमिसम्बन्धी ऐनमा चौथो पटक संशोधन गरी मोहियानी हक नलाग्ने व्यवस्थाको साथै मोही लागिसकेका जग्गा मोही र जग्गावाल विच आधा-

आधा गर्न गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।

त्यस्तै २०५८ साल श्रावण ३२ गतेवाट लागू भएको पाँचौं संशोधनको मोही लागेको जग्गा बाँडफाँड गर्ने म्याद पनि २०६० श्रावण मसान्तमा समाप्त भएको थियो । त्यो विचमा २.६ प्रतिशत मोहीको मात्र जग्गा बाँडफाँड हुनसक्यो । पछिल्लो निर्णयले मोही लागेको जग्गा बाँडफाँडका लागि मोही किसानहरूले समयमै निवेदन नदिएमा वेदर्तावाल मोही त हकवाट वञ्चित भईरहेकै छन् । दर्तावाल मोही पनि हकवाट पाखा लाग्नु पर्ने हुन्छ । जग्गा बाँडफाँडको प्रक्रियामा जग्गावालको जग्गाधनी पूजामा मोही महलमा मोही नाम लेखिएको बाहेक मोहीको अस्थायी प्रमाणपत्र हुनेले पनि निवेदन दिन सक्दछन् । ■

हलियाको पीडा र मुक्तिको खोजी

बैतडी जिल्लाको अति विकट मानिने पुरचौडी क्षेत्र पनि हलिया प्रथाबाट मुक्त रहेको छैन। मल्लादेही गाविस वडा नं. १ बस्ने २४ वर्षीय हिरा लुहारको हालत यस्तो छ-हिरा लुहार मल्लादेही १ बस्ने नाथुसिंह धामी कहाँ हलिया बसेका छन्।

हिरा लुहारका बुवा परुवा लुहार ५० वर्ष अघि स्थानीय दिलाशैनी प्राथमिक विद्यालयका रिटायर्ड शिक्षक रामबहादुर बमबाट घरेलु प्रयोजनका लागि रु ३००/- निकाली हलिया बसेका थिए। हिरा अनवरत रुपमा बमको घरमा हलो जोत्ने, फसलको बेला अन्न ओसारपसार गर्ने, दाउरा फाँड्ने गर्दथे भने उनकी आमा घास काट्ने, भट्ट पिस्ने, आदि काम गर्थिन। बमले परुवा लुहारलाई कमाइखान भनि ४ माना विउ लाग्ने खेत दिएका थिए। बुवा बुढो भएको कारण खेतमा हलो जोत्न नसक्ने र परिवारको खानपानको लागि खाना जुटाउन नसक्ने भएपछि हिरा लुहार ११ वर्षको उमेरमा नै बैतडीको सिमावर्ती क्षेत्र पिथौरागढमा पैसा कमाउन गएका थिए। उनी घरमा नआउँदै उन्को बुवाको मृत्यु भयो। 'बुवाको मृत्यु भएको खबर सुने हिरा घरमा आउँदा रुदै कराउँदै आएको आवाज अहिले पनि मेरो कानमा बजिरहन्छ। त्यति बेला म कक्षा ७ मा अध्ययन गर्थे। हिरा लुहार मेरो आफ्नै गाउँले काका पनि हो।' (गणेश लुहार अभियानकर्ता बैतडी) बुवाको काजक्रिया गर्न हिरा पैसाको अभावका कारण उनले नाथुसिंह धामीबाट २,००० हलिया कामको लागि पैसा निकाली बुवाको काजक्रिया सम्पन्न गरेका थिए। हिरा लुहारलाई बमले ४ माना विउ लाग्ने खेत फिर्ता लिए।

हाल हिरा लुहार नाथु धामी कहाँ हलिया बसेका छन्। बुवाको काजक्रियाको लागि २,००० र पछि आफ्नो विवाह गर्नका लागि ८,००० ऋण निकाली जम्मा १०,००० मा मात्र हलिया बसेका छन्। त्यो १०,००० रुपैयाको लागि ३ जना आमा, छोरी र बहारी नियमित रुपमा काम गर्छन्। खेतीपातीको समय हिराले खेत जोत्ने, श्रीमतीले डल्ला फुटाउने, आमाले घास काट्ने, अन्न पिसेर बेलुका साहुको घरमा पुऱ्याउने गर्नुपर्छ। विहान भालेको डाकोसँगै निस्केर बेलुका ७-८ बजेतिर आउनुपर्ने भएकोले उनका ७ वर्षीय छोरा छरछिमेकको घरमा नाकबाट निस्केको सिगान चाटी हिडदै गरेका प्रत्यक्ष दृश्य देख्न सकिन्छ। 'तेरो आमा बुवा कहिले आउने हुन्' भन्दा 'बेलुका भुटेको गहु र नासपति लिएर आउने हुन्' भन्छ। यसरी एकातिर हलिया बस्नुपर्ने र अर्कोतिर जातियछुवाछुत भएकै कारणले असार महिनाको १२ घण्टा लामो समयसम्म खेतमा काम गरिरहदा पनि घीउमा तारेको खाना दिईदैन। दुध, दही सागपात नदिइ सुक्का रोटी र नुनसँग खान बाध्य गराईन्छ। तीनजना जहानपरिवार काम दर्गा नाथु धामी साहुले एक-डेड सुपा मात्र धान दिने मात्र गर्छ। यसरी दिएको धान गहुँबाट जीविका नचल्ने, जहानबच्चाको पेट पाल्ने समस्याले गर्दा पिथौरागढ

जाने र चिसोयाममा श्रीमतीलाई समेत पिथौरागढ लाने गर्छन् उनी। १ वर्ष अगाडि हिरा पिथौरागढ जाँदा श्रीमती लछी लुहारलाई घरको कामकाज र साहुको घरको कामको दोहोरो मारले गर्दा गर्भपतन भइ भ्रण्डै ज्यान गुमाउनु पर्ने स्थिति आयो।

हिरा कै काका जोगी लुहारको हलिया बस्दा आइपरेको समस्या भनै नराम्रो छ। यसरी एउटै पडोसमा बस्ने अर्को गणेश लुहार पनि भारतको कर्नाटक राज्यको बैंगलोरमा बसेर पनि साहु दिल बहादुर बमको हलिया वापत लिएको पैसा तिर्न नसकी भ्रण्डै १० वर्षयतादेखि हलिया बसेका छन्। यस्तो घृणित र अपहेलित हलिया प्रथाबाट मुक्त रहन ३८ वर्षीय प्रेम लुहार पिथौरागढ गइ बसेका छन्। उनी भन्छन्-'मैले हलिया काम छोडिसकेको थिए। आषाढको महिनामा स्थानीय नेता भनेर चिनिने श्री करबहादुर बम मेरो घर आगनमा आइ मलाई रोपाइमा गोरु जोत्न सहयोग गरिदिनुपऱ्यो भने। म पनि एक दिनको कमाइ पचास साठी रुपैया धेरै हो भनि रोपाइमा गए। तर बेलुका पैसा दिनुस् नेताजी भन्दा प्रेम भाइ "देखिए हाम्रै प्रेम बाडते हे, पैसा नही" भनि फिर्ता पठाए।' यसरी नखाउ त दिनभरीको सिकार, खाउ त कान्छा बुवाको अनुहार भने जस्तै आफु हलो नजोत्ने, जोताहा किसानको परिश्रम पनि खाने हलिया प्रथा केबल मल्लादेही वाड न १ मा मात्र सिमित नरहेर बैतडीको ६२ गाविस र न.पा. मा समेत गरी ९५ प्रतिशत दलित हलिया रहेको तथ्याङ्क छ।

२०५२ सालमा स्थापित थागिल समुदायिक सेवा केन्द्रका १ जना विकासे कार्यकर्तासँग सोधेको प्रश्नको जवाफमा हलिया परिपाटी अन्त्य गर्न दलितहरुलाई शिक्षा आवश्यक छ भन्ने धारणा अनुरूप हामीले नक्तडी र पिपलकोटमा प्रौढ कक्षा संचालन गरेका थियौं। तर हलियाको समस्या जस्ताको तस्तै छ। भन प्रौढ कक्षा संचालन गरेको देख्दा साहुहरुले बढी असजिलो गरेको मैले त्यहाँका १जना हलियालाई सोध्दा बताए। यसरी वर्षौदेखि हलिया बस्दा पुरै जहान परिवार ले काम गर्नुपर्ने उता दलितहरुमा बालश्रम शोषण, श्रम शोषण, यौनशोषण तथा उनीहरुमा मनोवैज्ञानिक असर परेको समेत देखिन्छ। सदियौं देखि हलो जोत्दै आएको जमिन हलियाको हुनुपर्ने र हलियाले लिएको ऋण वापत एकैजनाले काम गर्नुपर्ने, वर्षौदेखि काम गरिआएको हुदाँ ऋणपूजी मिनाहा हुनुपर्ने र हलियाहरुको उचित पारिश्रमिक र न्यूनतम ज्याला कायम गरिनुपर्ने हाम्रो अडान छ।

हलियाको मुख्य समस्या गरिवी हो। गरिवी हटाउनका लागि वर्षौदेखि जोतिआएको जमिन उसको नाममा हुनुपर्ने, साथसाथै न्यूनतम ज्यालाका दरले उनीहरुले ज्याला पाउनुपर्ने हो। यसरी नेपालको मध्यपश्चिमाञ्चल र सुदुर पश्चिमाचलपमा विद्यमान हलिया प्रथा उन्मूलन गर्नका लागि सरकारी घोषणा गर्नुपर्ने, हलियाको पारिश्रमिक ज्याला तोक्नुपर्ने, सदियौंदेखि हलियाप्रथाबाट पीडित हलियालाई जसको जोत उसको पोत भन्ने भिमदत्त पन्तको नारा अनुरूप द्वैध स्वामित्व हटाई जग्गाधनी प्रमाणपूर्जा उपलब्ध गराउनुपर्ने तत्काल गर्नुपर्छ।

भूमिअधिकार अभियानमा क्रियाशिल सहायात्री संस्थाहरू

क्र.सं	संस्थाको नाम	ठेगाना	सम्पर्क फोन / फ्याक्स नं :	सम्पर्क व्यक्ति
१.	एक्काइसौ शताब्दीमा हाम्रो अभियान नेपाल (अभियान नेपाल) (Our Initiative 21st Century Nepal)	इटहरी, सुनसरी	०२५-५८३५११ ९८४२०२०३२६	केशव दाहाल /सुभाष गौतम
२	जनचेतना दलित संगम (Janachetana Dalit Sangam)	मधुपट्टी-६,सप्तरी	०३३-५६०९८६/ ५६०४४२	गणेशप्रसाद राम/बलदेव राम
३.	नेपाल बसोबास बस्ती विकास संरक्षण समाज (Nepal Basobas Basti Bikas Samaj)	बस्तीपुर-दसिरहा	०३३-५६१०१६	रासलाल राम/ कल्पना थपलिया
४.	महिला सहयोगात्मक समाज (Mahila Sahayogatmak Samaj)	बर्दिया, महोत्तरी	०४१-५२१९९७	गुञ्ज खड्का/सुष्मा खड्का
५	नेपाल चेपाङ संघ (Nepal Chepang Sangh)	चितवन	५५४७७६१, पुल्चोक ललितपुर	सन्तबहादुर चेपाङ/ दान बहादुर चेपाङ
६	उत्पीडित समुदाय जागरण मञ्च, डोक्फा नेपाल(Dominated Community Awareness Forum-DOCFA Nepal)	बाँके, नेपालगञ्ज	०८१-५५००२६/ ५२२१३१	नन्द बहादुर विश्वकर्मा / पुर्ण विश्वकर्मा
७.	किसान अधिकारका लागि सहयोगी समुह (Kisan Adhikar ka Lagi Sahayogi Samuha)	मेलम्ची-२ सिन्धुपाल्चोक	०११-६६३००९, ६६२३५३	होम बहादुर कटुवाल / सोम प्रसाद भण्डारी
८.	सामुदायिक विकास तथा वातावरण संरक्षण मञ्च (Community Development and Environment Conservation Forum- CDECF)	सिपापोखरे-७, सिन्धुपाल्चोक	०११-६६२३७९, ५५५४००६(पाटन)	सारदा सापकोटा/ मधुसुदन सापकोटा
९.	ग्रामीण विकास समाज (Rural Development Society)	राम्चे-७, सिन्धुपाल्चोक	०११-६६१५३३	सुरेश नेपाल / शंभु सापकोटा
१०	समाज कल्याण कार्यक्रम नेपाल(Society Welfare Action Nepal -SWAN)	लमही, दाङ	०८२-५४००६४ ५४००४३	कृष्ण चौधरी/ योगेन्द्र चौधरी
११	ग्रामीण महिला उत्थान केन्द्र, दाङ(Rural Women Development Center-RWDC)	घोराही दाङ	०८२- ५६०८३७,५६०४८९	आसमानी चौधरी/ लक्ष्मी चौधरी
१२	सामाजिक विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र, बाँके(Center for Social Development &Research/Nepal-CSDR)	नेपालगञ्ज, बाँके	०८१-५५०१३२	बिष्णुप्रसाद पोखरेल/ लालमणी भण्डारी
१३	क्षेत्रीय दलित नेटवर्क, शाखा बैतडी (Regional Dalit Network-Baitadi)	बैतडी		गणेश लुहार/ कर्णदयाल
१४	क्षेत्रीय दलित नेटवर्क शाखा, डडेल्धुरा(Regional Dalit Network- Dadeldhura)	डडेल्धुरा	०९१-५२४५४७, ५२२६५३/५२०१५६	ज्ञानु गैरी/निरा जैरु
१५.	मीत नेपाल बर्दिया जिल्ला शाखा (Meet Nepal)	बर्दिया	०८४-४२०१३२	टीका ढकाल/ बद्रीकला आचार्य

गरिबी घटाउने रणनीतिपत्र बतासे अन्डा : भट्टचन

अनुपूर्व समाचारपत्र

काठमाडौं, १ असार : सरकारले मार्क्सवादीक गरेको गरिवी न्यूनीकरण रणनीतिपत्रले भूमिसुधारको सम्बन्धमा सम्वोधन गर्न नसकेको भनी त्यसको आलोचना गरिएको छ। सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्र र सचेत सञ्चार मञ्चले मंगलबार आलोचना गरेको गरिवी न्यूनीकरण रणनीतिपत्र र भूमिसुधारको सवाल विषयक अन्तर्क्रियाका सहभागीहरूले विस्व बैंकको विदेशीयमा आउने परेका कार्यक्रमति र अन्तर्क्रिया मुलुक सुहाउँदो बनाउन सरकारी अधिकारीसँग आग्रह गरे। कार्यक्रममा राष्ट्रिय योजना आयोगका सदस्य डा हरिकृष्ण उपपाध्यायले मुलुकभर आठ लाख परिवार भूमिहीन रहेको तथ्यांक प्रस्तुत गर्दै समस्या जमिनको पुर्चर्चितरण नभई खाद्य सुरक्षा र गरिबीको भएको बखतनुभयो। भूमिमा जेनेको हक सुरक्षाका लागि विद्यमान कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको आवश्यकता पनि उहाँले अस्वावतनुभयो। मुलुकमा दर्तावाल र वेदतावाल मोही कति छन् भने स्पष्ट तथ्यांक नभएकाले पनि भूमि

जोनेले जग्गा पाउन कठिनाई भएको विचार सहभागीले व्यक्त गरे। सहभागी वक्ताहरूले उताएका सवालहरूको जवाफ दिँदै आयोगका सदस्य उपपाध्यायले दावास्त भोहीले जग्गा बाँडफाँटका लागि निवेदन दिने म्याद थप गरिएको जानकारी दिनुभयो। भूमि न्युनीकरणको म्याद अगाडी भन्दा मसानसम्म रहेको छ। नेपाली काँग्रेस (प्रजातान्त्रिक) का केन्द्रीय सदस्य डा विनेन्द्र रिजालले गरिवी निवारणको प्रमुख एजेन्डा भूमिसुधार हुनुपर्नेमा विवाद नभएको बताउँदै जमिनको हदबन्दी अझै कम गर्नु आवश्यक रहेको बताउनुभयो। रिजालले आफ्नो दलका सभाजनको नेतृत्वमा जनको सरकारको प्रमुख एजेन्डा रहिना स्वयंसेवा भए पनि अन्य समस्या समाधान गर्न सक्ने पक्ष अघेर छलफल गर्न सकिने जानकारी दिनुभयो। नेकपा (एमाले) का नेत्र केराव बडालले श्रीमान्श्रीमती दुवैको नाउँमा जमिन राख्न पाउनुपर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने बताउनुभयो। गरिवी न्यूनीकरणका लागि भूमिमा सुधारको अन्य क्षेत्रमा पनि सुधार गर्नुपर्नेमा उहाँले जोड दिनुभयो। उहाँले भन्नुभयो: कोष भूमिसुधारले

भात्रै केही हुँदैन, जमिन, सिंचाइ, पूर्वाधार र प्राविधिक शिक्षालय, पर्यटनजस्ता क्षेत्रको समायोजन नै वास्तवमा भूमिसुधार हो। समाजशास्त्री डा कैलाशनाथ प्याकुर्त्यालले एक कार्यक्रम प्रस्तुत गर्दै तीन वर्षअघिको अव्ययनअनुसार जूला किसान र साना किसानको अधिकारभित्र रहेको जमिनको स्वामित्व संकुचन हुँदै गएकोले त्यसतर्फ ध्यान दिन सरकारले पछलाई आग्रह गर्नुभयो। वर्तमानमा आठ लाख भूमिहीन र दुई लाख सामान्य जोतिकोपार्जन गर्न सक्ने परिवारलाई थपै एक हेक्टरका दरले भूमि वितरण गर्न सकिन्छ तर रणनीतिपत्रले भने यो विषयलाई सम्बोधन गर्न नसकेकोमा उहाँले आलोचना गर्नुभयो। कार्यक्रमका अधिकारी चक्राले विस्व बैंकको भूमिप्राप्ति आसका ज्वक गोपछि विस्व बैंक काठमाडौंका वरिष्ठ अर्थशास्त्री रोशन बज्राचार्यले रणनीतिपत्र विस्व बैंकको नभई सरकारको आन्तरि दस्तावेज भएको जानकारी दिनुभयो। अन्तर्क्रिया गरिसकेको संस्था एम्सन एडका राष्ट्रिय निर्देशक डा शिवसचन्द्र रेग्मीले सरकारको गरिवी न्यूनीकरण रणनीतिपत्रमा

हुन्छ व्यवस्थापनका पक्षहरू नसपेटिएको प्रति असन्तुष्टि व्यक्त गर्दै भन्नुभयो, जमिनको वितरण मात्र समस्याको समाधान होइन र सरकारी नीतिकै बुँदाहरू नै एकआपसमा बाडिएका छन्। भूमि बैंक स्थापना गरी चिमान् कुफरहरूको हितमा कर्षण गर्नुपर्ने प्रस्ताव उहाँले दिनुभयो। कार्यक्रममा विस्व बैंकको रणनीति र कार्यक्रमप्रति खरो अभिव्यक्ति दिनुभएका अर्का समाजशास्त्री डा कृष्ण भट्टचनले गरिवी न्यूनीकरण रणनीतिपत्र बतासे अन्डा मात्र भएको बताउनुभयो। उहाँको प्रश्न थियो, चार हजार मलिनसङ्ग परामर्श गरेर गरिवी निवारण रणनीतिपत्र तयारको भन्नेहरूले जकाफ दिनुपर्ने वा मर्निन कतु कर्ना किर्। लेखक हरि रोकाले मुलुकले संरचनागत परिवर्तन खोजिरहेको बताउनुभयो। भोलि माओवादीले आफ्नै भूमिसुधार गरे भने त्यो बेला सिंहदरबारमा बस्नेले के गर्ने, उहाँको प्रश्न थियो। सामुदायिक आत्मनिर्भर केन्द्रका जगत देउवा, मानवअधिकारकर्मी डा गोपाल शिवाकोटी चिन्तनलगावतले विकास योजनामा मौलिक चिन्तन विकास गर्न सुझाव दिनुभयो।

हाम्रा प्रकाशनहरू

१. सिन्धुपाल्चोक मोही अभियान, प्रक्रिया अभिलेखन	रु.१५०/-
२. नेपालको भूमि सम्बन्धी नीति, समिक्षात्मक अध्ययन, २०५९	रु.२५०/-
३. नेपालको मोहियानी तथा हदबन्दी व्यवस्था	रु.१५०/-
४. जोताहा किसानले थाहा पाउनेपर्ने कुरा	रु.३०/-
५. विद्यायकहरूमा वेदतावाल मोहीहरूको अनुरोध	रु.५०/-
६. अधिकारको खोजी (भिडियो)	व्यक्तिगत रु.५००/--संस्थागत १०००/-
७. जनअधिकार (अडियो)	व्यक्तिगत रु.६०/- संस्थागत १००/-
८. भूमि अधिकारका लागि वकालत	रु.५०/-
९. नेपालमा भूमि अधिकार, अध्ययन प्रतिवेदन	अंग्रेजी रु.३००/- नेपाली रु.२८०/-
१०. रिफ्लेक्सन रिपोर्ट २००३	-
११. भूमि अधिकार तालिम, गोष्ठी सम्बन्धी प्रतिवेदन, पोष्टर, पम्पलेट, आदि।	-
१२. भूमि अधिकार बुलेटिन (पहिलो, दोस्रो, तेस्रो अङ्क २००३)	-
१३. भूमि अधिकार लेखमाला	-

भूमि अधिकार सम्बन्धी यी सामाग्री आवश्यक परेमा वा भूमि अधिकार अभियानका सम्बन्धमा जानकारी चाहिएमा संस्थामा सम्पर्क गर्नुहुन अनुरोध गरिन्छ।

प्रकाशक

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र

Community Self Reliance Centre (CSRC)

सिन्धुपाल्चोक, सम्पर्क कार्यालय: काठमाडौं

पोष्ट बक्स नं : १९७९०, फोन ३६०४८६

E-mail : csrc@tenancy.wlink.com.np, Website : www.csrc.org.np